

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

1960-1980 ARASI DÖNEMDE İSTANBUL İMALAT SANAYİİ

Yüksek Lisans Tezi

SENA KELEŞOĞLU

İstanbul,2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

1960-1980 ARASI DÖNEMDE İSTANBUL İMALAT SANAYİİ

Yüksek Lisans Tezi

SENA KELEŞOĞLU

Danışman: PROF.DR.AHMET TABAKOĞLU

İstanbul,2012

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARIHI Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
SENA KELEŞOĞLU'nun 1960-1980 ARASI İSTANBUL İMALAT SANAYİİ adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 11.07.2012 tarih ve 2012-18/9 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul
edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 25.07.2012

1) Tez Danışmanı : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. MUSTAFA ÇELEN

10
TİĞİNÇE OKTAR
MUSTAFA ÇELEN

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Sena Keleşoğlu
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Temmuz 2012
Anahtar Kelimeler	: İstanbul, İstanbul Sanayi, Planlama, Sanayi İşkolları

ÖZET

Sanayi devrimi ile birlikte dünyada sanayileşme olgusu hızlı bir şekilde gerçekleşmiş, ancak Osmanlı Devleti bu hızlı değişime ayak uyduramamıştır. Geleneksel korumacı ekonomik politikaların uygulanmasını kolay terk edemeyen Osmanlı ekonomisi, sanayi devrimi öncesindeki popülaritesini daha sonraki dönemlerde yeniden edinememiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında edinilen yeni üretim anlayışına göre, gelişmenin sanayileşme olgusuyla birlikte gerçekleştirileceği fikri benimsenmiş, sanayileşme devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1960'lı yılların Kalkınma Planları, sınai gelişme doğrultusunda atılan en ciddi adım olmuş, Türkiye ekonomisinde 1960-1980 arası Kalkınma Planları döneminde ithal ikameci politikalar uygulamaya alınmıştır. Bu çalışmada 1960-1980 arası dönemde İstanbul imalat sanayi ele alınmıştır. 1960'lı yıllarda hız kazanan sanayileşme olgusunun İstanbul ilindeki yansımaları, gerçekleşme dereceleri ve sanayileşme faaliyetlerinde etkili olan faktörler gösterilmiş, işkolları ayrı ayrı incelenmiştir.

İstanbul sanayi, kentin merkez bölgelerinde gerçekleştirdiği gelişimini kentsel zorunluluklar sebebiyle şehrin dış kesimlerine doğru ve büyüyerek devam ettirmiştir. İstanbul'un nüfusunun gittikçe daha yoğun bir hale gelmesi ve Türkiye topraklarında sanayi için uygun alanların mevcut bulunması sebepleriyle, İstanbul dışına sanayi göçleri başlamıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Sena Keleşoğlu
Field	: Economy
Programme	: Economy History
Supervisor	: Professor Ahmet Tabakoğlu
Degree Awarded and Date	: Master – July 2012
Keywords	: Istanbul, Istanbul Industry, Planning, Industrial Sectors

ABSTRACT

A case with the industrial revolution, rapid industrialization took place in the world, but it did not keep pace with this rapid change of the Ottoman Empire. The implementation of protectionist economic policies that can not easily abandon the traditional Ottoman economy before the industrial revolution was unable to regain its popularity in later times.

According to a new conception to production from the early years of the republic, adopted the idea of development will take place together with the fact of industrialization, industrialization is being carried by the state. Development Plans of the 1960s, the most serious step was taken in line with industrial development, Turkey's economy between 1960-1980 Development Plans have been implemented during the import substitution policies. Manufacturing industry in Istanbul during the period between 1960-1980 in this study are discussed. Reflections in the province of Istanbul in the 1960s phenomenon of accelerated industrialization, and industrialization activities, factors that influence the realization shown in degrees, sectors are examined separately.

Istanbul industry, the city's central areas of the outer parts of the city due to requirements and performs urban development has continued to grow. Istanbul and Turkey's population becomes more and more intense to be present territory of the areas suitable for industrial reasons, the industry began to emigrate out of Istanbul.

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ.....	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
1.GİRİŞ	1
2. 1960'A KADAR İSTANBUL SANAYİİ	2
2.1. Sanayi Devriminin Doğuşu	2
2.2. Osmanlı Sanayii	3
2.2.1. Osmanlı Devletinin Sanayi Zihniyeti Ve Sanayileşme Faaliyetleri.....	3
2.2.2. Osmanlı Balta Limanı Ticaret Antlaşması	4
2.3. Osmanlı Dönemi İstanbul Sanayi.....	6
2.4. Cumhuriyet Dönemi Sanayii	7
2.4.1. Sanayileşme Hareketleri.....	7
2.4.2. Sanayi Planları	9
3. 1960-1980 ARASI DÖNEMDE İSTANBUL SANAYİİ	11
3.1. Dönemin Genel Ekonomik Yapısı-1960-1980 İthal İkameci Sanayi	11
3.1.1. Kalkınma Planları.....	11
3.1.2. Sanayileşmede Kalkınma Kutupları.....	14
3.1.3. Planlı Hayata Geçişte Şehircilik Faktörü	18
3.1.4. Sanayileşmede Şehircilik Faktörü.....	19
3.2. İstanbul'un Nazım Planı.....	20
3.2.1. Bölge Ve Şehir Planlamasının Sınai Kalkınmadaki Yeri	20
3.2.1.1. Bölge Planlaması.....	20
3.2.1.2. Kentleşme.....	21
3.2.2. Doğu Marmara Bölgesinin Ve İstanbul'un Türkiye Ekonomisindeki Yeri Ve Önemi	22
3.2.3. İstanbul'un Doğu Marmara Bölgesindeki Yeri Ve Önemi	23
3.2.4. Planlı Dönemde İstanbul'daki Ekonomik Yapı	23
3.2.4.1. İstanbul Sanayinde Ara-Tüketim-Yatırım Malları Sanayi Dağılımı.....	23
3.3. Türkiye Ve İstanbul'da Sanayileşme Eğilimi	25
3.3.1. İstanbul'da Sanayi Gelişim Süreci.....	26
3.4. İstanbul Sanayiinin Türkiye İçindeki Yeri Ve Önemi	26
3.4.1. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik.....	28
3.4.2. Sınai Gelişmelerin Doğurduğu Sorunlar	30
3.5. İstanbul Sanayi Bölgeleri	31
3.5.1. Organize Sanayi Bölgeleri (OSB).....	31
3.5.1.1. OSB Tarihçesi	31
3.5.2. Türkiye'de Organize Sanayi Bölgesi Tesisinin Önemi.....	32
3.5.3. İstanbul Organize Sanayi Bölgeleri	34
3.6. İstanbul Sanayinde İşyerleri	36
3.6.1. Cumhuriyet Devrinde İstanbul'daki Sanayi İşyerlerinin Gelişme Seyri.....	36
3.6.2. İstanbul İmalat Sanayiinde İşyerleri.....	36
3.6.2.1. Cumhuriyet Devrinde 1961'e Kadar İşyeri Sayısının Gelişme Seyri	38
3.6.2.2. 1960-1980 Arası Dönemde İşyerleri Sayısının Gelişme Seyri	40
3.6.3. İşyerlerinin Sanayi Odası İle İlişkisi	43
3.6.3.1. Büyük Sanayi Gurubunda	43
3.6.3.2. Küçük Sanayi Gurubunda	43

3.7. İstanbul İmalat Sanayiinde Sanayi İşkolları.....	43
3.7.1. İmalat Sanayi İşkollarında Kamu Ve Özel Sektör Payları.....	45
3.7.2. İstanbul İmalat Sanayinde İşkollarının Gelişme Seyri.....	49
3.7.2.1.Gıda, İçki, Tütün Sanayi	49
3.7.2.2.Dokuma Sanayi	51
3.7.2.3.Orman Ürünleri Ve Mobilya Sanayi	52
3.7.2.4.Kâğıt Ve Kâğıt Ürünleri Sanayi	52
3.7.2.5.Kimya, Petrol Sanayi	53
3.7.2.6.Taş Ve Toprağa Dayalı Sanayi	54
3.7.2.7.Metal Ana Sanayi	56
3.7.2.8.Metal Eşya, Makine Ve Teçhizat Sanayi	57
3.7.2.9.Diğer İmalat Sanayi.....	57
3.7.3. İşletme Büyüklükleri	58
3.7.4. İlçelerdeki İşkolları İtibariyle İstanbul Sanayi.....	63
3.8. Sanayi Kuruluş Yeri Seçimini Etkileyen Faktörler.....	66
3.8.1.Kuruluş Yeri Şartları Bakımından İstanbul İmalat Sanayi	66
4. SANAYİDE BEŞERİ FAKTÖRLER	72
4.1.Nüfus	72
4.1.1.İstanbul Nüfus Yapısı.....	72
4.2.Göçler	78
4.3. İstihdam.....	79
4.4. Ücret	85
4.5. Katma Değer	87
4.6.Teknoloji	89
4.7.Sosyal Giderler.....	89
5.İSTANBUL İMALAT SANAYİİNDE ALT YAPI GİDERLERİ.....	91
5.1. İstanbul İmalat Sanayinde Elektrik Enerjisi Sarfıyatı	91
5.2. İstanbul İmalat Sanayinde Su Sarfıyatı	93
SONUÇ	96
EKLER.....	98
KAYNAKÇA	109

TABLO LİSTESİ

Tablo.1:Şehir Nüfusunun Toplam Nüfusa Oranı (%).....	16
Tablo.2:İlk Üç Plan Döneminde İmalat Sanayinin Bileşimi (%).....	24
Tablo.3:Tüketim, Ara ve Yatırım Malları Üreten İmalat Sanayi İşkollarındaki İşyerleri	25
Tablo.4:Türkiye'nin En Çok Gelişmiş 10 İli (Endeks Değeri).....	29
Tablo.5:Türkiye Organize Sanayi Bölgelerinin İçinde İstanbul'un Yeri	35
Tablo.6:İstanbul'daki OSB'lerin Fiziki Durumu.....	35
Tablo.7:İstanbul'daki Sanayi İşyerlerinin Kuruluş Yıllarına Göre Gelişim Seyri.....	39
Tablo.8:Toplam İmalat Sanayindeki İşyerlerinin İstanbul'daki Payı	40
Tablo.9:İşyeri Sayısına Göre Türkiye Büyük Sanayinde İstanbul'un Payı	42
Tablo.10:İmalat Sanayi Kollarında Sektörlerin Tahmini Payları (1964).....	46
Tablo.11:İktisadi Devlet Teşebbüslerinin Ve Müesseselerinin Ekonomik Sektörler İtibariyle Dağılışı	48
Tablo.12:Gıda, İçki, Tütün Sanayinde İşyerleri.....	50
Tablo.13:Dokuma Sanayinde İşyerleri.....	51
Tablo.14:Orman Ürünleri Ve Mobilya Sanayi.....	52
Tablo.15:Kağıt Ve Kağıt Ürünleri Sanayi	53
Tablo.16:Kimya, Petrol Sanayi	54
Tablo.17:Taş Ve Toprağa Dayalı Sanayi	55
Tablo.18:Metal Ana Sanayi	56
Tablo.19:Metal Eşya, Makine Ve Teçhizat Sanayi.....	57
Tablo.20:Diğer İmalat Sanayi	58
Tablo 21:İşletme Büyüklüğü.....	59
Tablo.22:Büyük Sanayi Grubundaki İşyerlerinin Büyüklüğüne Göre Sanayi Kollarının Gruplaşması.....	60
Tablo.23:Sayım Anında Fiilen 10 ve Daha Fazla İşçi Çalıştıran İşyerlerinin Büyüklük İtibariyle Durumu (Çalışanların Sayısı İtibariyle Ortalama)	62
Tablo.24:İstanbul'un Sınai Üretkenliği	63
Tablo.25:İlçelerdeki İşkolları İtibariyle İstanbul'un Sınai Bünyesi	64
Tablo.26:İlgili Sanayi Kolunda En Fazla İnsan Çalışan İlçe Sayısı	65
Tablo.27:En Gelişmiş Sanayi Kollarında Kuruluş Yeri Faktörlerinin Önem Derecesi ..	67
Tablo.28:20'den Fazla İşçi Çalıştıran İşyerlerinde Tercih Edilen Sanayi Bölgesine Göre Aranan Kuruluş Yeri Şartlarının Önem Derecesi	68
Tablo.29:Sanayi Kollarının Çalışanlar Sayısı İtibariyle En Çok Geliştikleri İlçelerle, Kuruluş Yeri Bakımından En Fazla Dikkate Aldıkları Faktörlerin Derece Sırasıyla Mukayeseli Olarak Gösterimi	71
Tablo.30:Yıllara Göre Türkiye ve İstanbul Nüfus Değerleri	73
Tablo.31:İstanbul Nüfusunun Türkiye ve Marmara Bölgesi İçindeki Payı	74
Tablo.32:Türkiye- Marmara- İstanbul Nüfus Artış Hızı.....	74
Tablo.33:Genel Nüfus Sayımlarına Göre Türkiye'de Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı Ve Nüfus Yoğunluğu	75
Tablo.34:İlçelerinin Yüzölçümleri (Km ²)	76
Tablo.35:İlçelere Göre Nüfus Yoğunlukları	77
Tablo.36:İller Arası Alınan Ve Verilen Göç.....	78
Tablo.37:İmalat Sanayinde Sanayi Grupları İtibariyle Çalışanların Yıllık Ortalaması ..	81
(1964-1980).....	81
Tablo.38:Çalışanların Sayısına Göre Türkiye Büyük Sanayinde İstanbul'un Payı.....	82

Tablo.39:Büyük Sanayi Grubunda İstanbul İmalat Sanayinde İşçilerin İşkolları Arasında Dağılışı	83
Tablo.40:Büyük Sanayi Grubunda Her Sanayi Kolunda İşçilerin Nitelik İtibariyle Dağılışı Oranı	84
Tablo.41:Türkiye Büyük Sanayinde Ödenen Yıllık Ücret Toplamında İstanbul'un Payı	86
Tablo.42:Türkiye Büyük Sanayi Katma Değerinde İstanbul'un Payı	88
Tablo.43:Sosyal yardımlar	89
Tablo.44:Mesken Yardımı	90
Tablo.45:Türkiye Büyük Sanayindeki Elektrik Tüketiminde İstanbul'un Payı	92
Tablo.46:Sanayi Kollarının Su Kullanma Payı.....	93
Tablo.47:1961 yılı İstanbul Sanayinde Aylık Su İstihlaki (m ³).....	94
Tablo.48:Sanayi Su Sarfiyatına Göre İlçelerin Önem Derecesi.....	95

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Coğrafi Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi.....	16
Şekil 2. İstanbul'daki Toplam İşyeri Sayısı (1960-1980)	
Şekil 3. İmalat Sanayi Grupları İtibariyle İşyerleri, TÜRKİYE	44
Şekil 4. İmalat Sanayi Grupları İtibariyle İşyerleri, İSTANBUL	44
Şekil 5: İstanbul'a Net Göç	79
Şekil 6:Toplam İmalat Sanayindeki İstihdamda İstanbul'un Payı (%)	80

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.Ş.	Anonim Şirketi
BBYSP	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
DBYKP	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.	Editör
HHS	Hane Halkı Sayısı
İBYKP	İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
İDOSB	İstanbul Dudulu Organize Sanayi Bölgesi
OSB	Organize Sanayi Bölgesi
s	Sayfa
ss	Sayfa Sınırı
TDBB	Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
ÜBYKP	Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

1.GİRİŞ

Ekonominin en temel sektörü olan sanayi, emek ve sermayeyi kullanarak hammadde ve yarı mamulleri işleyerek mamul mal haline getiren, geniş çerçevede yorumlandığında ise bir müteşebbis tarafından kurulan, mal ve hizmet üreten ve gelir sağlayan tüm üretim faktörlerinin bileşimidir. Sanayileşme ise, milli gelir içinde sanayi sektörünün payının hedeflenen belli bir orana yükselmesi için üretimde makine kullanarak yeni üretim tekniklerinin üretime uygulanması, ürün kalitesinin yükseltilmesi, üretimin maliyetlerinin azaltılarak gerçekleştirilmesiyle ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve toplumsal alanlarda uğradığı değişiklikleri ifade eder.¹

Bu çalışmada ilk olarak sanayi devrimini tüm dünyayı etkisi altına alacak olan yeni teknolojik üretim tekniklerini üretim yapısında köklü değişiklikler meydana getirmesi, üretimde insan gücünün yerini makine gücünün almasıyla yeni sınai üretim zihniyetinin doğması ve bu değişim ve kabul ediş aşamaları ele alınmıştır.

Osmanlı Devletinin, Cumhuriyet Türkiye'sine bıraktığı sınai yapı ve Cumhuriyet sonrası dönemde gelişme doğrultusunda atılan sanayii geliştirme faaliyetleri, 1960 sonrası planlı kalkınma dönemine kadar ki süreçte ayrı ayrı açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ele aldığımız 1960-1980 arası dönemde genel ekonomik yapısı, uygulanan ithal ikameci politikalar planlamanın ehemmiyeti ve kalkınma planlarını oluşum süreci incelenmiştir. Planlı hayata geçişte şehircilik ve kentleşme oluşumlarının önemi, şehirleşme hızıyla birlikte İstanbul'un Türkiye'de ve Marmara Bölgesi'nde edindiği yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

İstanbul imalat sanayinde işkollarının gelişme seyri ve Türkiye ve İstanbul'daki payları üzerinde detaylı bir inceleme yapılmış, ilçelerdeki dağılımı da önem derecelerine ve kuruluş yeri kriterlerine göre ayrı ayrı ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde sanayide beşeri faktörler kapsamında nüfus, istihdam, göç, ücret, katma değer, teknoloji ve sosyal giderlerin İstanbul imalat sanayinde ki durumları detaylandırılmış, genel olarak İstanbul verilerinin Türkiye içerisinde payı gösterilerek çalışmaya yön verilmiştir.

¹Rıdvan Karluk, Türkiye Ekonomisi, **Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Ve Yapısal Değişim**, 3.baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 1995, s.67.

Son olarak da İstanbul imalat sanayinde altyapı giderleri olarak enerji sarfıyatı, su ve elektrik tüketimi kapsamında ele alınmıştır.

Türkiye ekonomisinde sanayi sektörü, imalat sanayi, madencilik ve enerji olarak sınıflandırılmış, bu çalışmada ele aldığımız imalat sanayi de kendi içinde tüketim malları, ara malları ve yatırım malları olarak sanayi dallarına ayrılmıştır.

- Tüketim Malları kapsamını gıda, içki, tütün, dokuma ve hazır giyim sanayi;
- Ara Malları olarak orman ürünleri işleme, kağıt, basım, deri ve deri mamülleri işleme, lastik, plastik, kimya, petrokimya, petrol ürünleri, gübre, çimento, toprak ve toprak ürünleri, cam, demir-çelik ve demir olmayan metaller sanayi;
- Yatırım Malları kapsamını ise madeni eşya, makine imalatı, tarım makineleri, elektrik makine ve gereçleri, ulaşım vasıtaları imalatı (karayolları, demiryolu, gemi, uçak sanayi) oluşturmaktadır.

2. 1960'A KADAR İSTANBUL SANAYİİ

2.1. Sanayi Devriminin Doğuşu

Tam olarak büyümenin ekonomik ve sosyal dönüşüm nedeniyle ve yoluyla hızlanmasını ifade eden Sanayi Devrimiyle, tek bir liberal dünya ekonomisi oluşmuş, az gelişmiş ve kapitalist olmayan dünyaya kapitalizmin girmesi gerçekleşmiş ve buralar kapitalizm tarafından fethedilmiştir.²

Sanayi devrimi kapitalizmin içinde doğmuş ve gelişmiştir.³ Sanayi, pazar büyüklüğü, alt yapı imkanları hammaddeye yakınlık, insan gücüne ulaşılabilirlik, sosyal ihtiyaçların karşılanması ve ara malı sanayiye (yan sanayi) yakınlık kriterleri dikkate alınarak belirli bölgelerde kutuplaşma eğilimi göstermiştir.⁴

Sanayi devrimi, yavaş yavaş ve kendiliğinden, yeniliklerin çok çabuk ortaya çıktığı bir ortamda gerçekleşmiştir. Sanayileşme, teknolojik gelişmeleri ekonomik istihsal süreçlerine uygulamayı zorunlu hale getirmiştir. Sanayileşmeyle birlikte insan gücü, yerini daha hızlı ve verimli olan makineye bırakmıştır. İngiltere'de temelleri atılan Sanayi Devrimi, teknolojinin geliştirilmesi ve her alanda kullanılmasıyla üretimde çok hızlı artışları da beraberinde getirmiştir.

Sanayileşme sürecinde, dünyanın diğer ülkelerine göre çok daha hızlı davranan Avrupa'nın ekonomisinde, günlük ticari hayat üzerinde piyasa ekonomisi, piyasa ekonomisinin üzerinde ise kapitalizm gelmiştir.⁵

İnsanların yaşamını çok büyük bir dönüşüme uğratması, insanların eski yaşam biçiminin kökten değişimine olanak sağlaması açısından Sanayi Devriminin beşeri sonuçları da çok önemli olmuştur.⁶

² Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 1.baskı, İstanbul: Dost Kitabevi, 1987, s.21 ve 264.

³ Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, 5.baskı, Yön Ajans, 1988, s.189.

⁴ A.g.e., İlkin, s.106.

⁵ Fernand Braudel, **Maddi Medeniyet Ve Kapitalizm**, 1.baskı, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991, s.44.

⁶ Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 1.baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1987, s.64

Sanayileşmenin ilk aşaması tarıma bağlı olarak gelişen dokuma sanayinde gerçekleştirilmiş, ikinci aşaması ise kömür, çelik ve demire dayalı bir sanayileşme olmuştur.

2.2.Osmanlı Sanayii

Osmanlı üretim yapısı, sanayi tabanlı değil, büyük ölçüde tarımsal tabanlıdır. Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı incelendiğinde, Türklerin tarım sektöründe azınlık ve yabancıların ise sanayi ve hizmetler sektöründe yoğunlaştığı görülmüştür.

Sanayi devrimi neticesinde oluşan koşullarda dış pazarlarda üretilen daha ucuz ve daha nitelikli malların iç pazara girmesiyle yerli üretim iyice gerilemiş, zaten sanayisi çok gelişmemiş olan Osmanlı sınai yapısı da yıkım sürecine girmiştir. İç pazarı sınırlı ve üretim teknolojisi ilkel olan Osmanlı Sanayi, yabancı mallar karşısında güçsüz kalmış Türk-İngiliz Ticaret antlaşmasının etkisiyle de yerli sanayiden alınan gümrüklerin yabancı sermayeden alınanlardan daha yüksek oranda olmasıyla, dış mallar daha cazip hale getirilerek yerli sanayi iyice geriletilmiştir.⁷

2.2.1.Osmanlı Devletinin Sanayi Zihniyeti Ve Sanayileşme Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görülen sanayileşme çabaları, her ne kadar Batı'ya ulaşma, Batılılar gibi olma arzusu gibi görünse de, bu görüntünün temelinde, Osmanlı Devleti'ni Sanayi Devrimi İngiltere'de gerçekleştirilmeden önceki yani tüm dünyanın sanayileşmenin etkisi altına girmeden önceki konumuna, gücüne, hakimiyetine getirme hasreti yatmaktadır. Yani güç kaybetme korkusu, hızla değişen ve gelişen dünyaya ayak uydurma gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Eski güce ulaşmak, kapitalizmin etkisine kapılmış dünyada ancak kapitalistleşmeyle mümkün olabilecektir.

Sanayileşen Batı Avrupa hızla ilerlerken, Osmanlı Devleti gerileme sürecine girmişti. Sanayi Devrimine kadar Osmanlı en güçlü en şatafatlı günlerini yaşadı. Gerek bilim, sanat ve teknolojide, gerek sanayi alanında Avrupa'nın önünde, onlardan çok daha ilerideydi. Pek çok sanayi dalında da, özellikle dokuma sanayinde, dış talebi karşılayabilecek kapasitede üretim yapısına ve kaynağa sahipti. Üretimde makine

⁷ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 16. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004, s.16.

kullanımının yaygınlaşması Osmanlı'nın sınai yapısını altüst etmiş, daha önce kendi iç talebini karşılar durumda olmasına rağmen kendi ürettiği ürünleri dış pazarlardan ithal etmeye başlamıştı. İthalat, ihracatın önüne geçmişti.

Hızla sanayileşen dünyada Osmanlı Devleti, sanayileşmenin gereğini ve önemini kavrayamamıştır. Bu sebepten dolayı, hem kendi hakimiyetini zayıflatmış hem de Cumhuriyet Türkiye'sine kötü bir ekonomik yapı bırakmıştır.

2.2.2.Osmanlı Balta Limanı Ticaret Antlaşması

Batı Avrupa ülkeleri, makineli üretimin olağanüstü nimetlerinden yararlanmış, ancak kendi geleneksel sınai yapılarını da koruyucu politikalarla korumuşlardır. Bu koşullar altında güçlenen, tüm Batı Avrupa ülkelerinin lideri, sanayinin doğduğu yer olan İngiltere, teknolojik gelişmeleri takip edemeyen, geleneksel sınai yapısını korumacı uygulamalarla koruyamayan Osmanlı Devleti'ne, 1838'de Serbest Ticaret Antlaşmasını imzalatmıştır. Böylece açık Pazar haline gelen Osmanlı Devleti toprakları içinde üretilen yerli mallar, yabancı mallardan daha yüksek gümrük vergileriyle satılıyor, böylece yerli tüccarlar, üreticiler caydırılmış oluyordu. Tüm bunlar, Osmanlı sanayinin yıkılmasına ve mali yapısına da Batılı kapitalist ülkelerin yön vermesine sebep olmuş, Osmanlı Devleti adeta yarı sömürge devlet haline gelmiştir.

1839 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, mevcut sanayi üretim düzeninin yıkılmasına ve buna ilaveten merkez İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'ten ibaret olan İstanbul'un 19.yy ortalarına kadar 500.000- 600.000 kişi olan nüfusunun yüzyıl sonlarında 800.000 kişiye ulaşmasına sebep olmuştur.⁸

1854'de Kırım Savaşı sırasında ilk dış borç alınmış, ve borçlar kümülatif olarak çoğalarak yaklaşık otuz yılda içinden çıkılmaz bir hal almış ve Osmanlı Devleti tüm dünyada *Hasta Adam* olarak anılmaya başlamıştır. Osmanlı Devletinin bu hasta pozisyonu, dış kapitalist güçlerin Osmanlı iç işlerine daha çok müdahale edebilmesine neden olmuştur.

⁸ Turgut Cansever, "Büyük İstanbul Nazım Plan Çalışmaları", **Yapı Dergisi**, Sayı 9,(11/1974), s.1.

Osmanlı'da çok fazla farklı milletten insanlar yaşamaktaydı. Gayrimüslim azınlık kesim daha çok sanayi, ticaret ve bankacılık alanlarında çalışırken yerli halk esnaf, çiftçi ya da asker olarak hayatlarını idame ediyorlardı. Gayrimüslim azınlıklar, dış güçlerin de desteğiyle yaşadıkları topraklarda aşırı özgüven edinerek devlete bağlılıklarında ve itaatlerinde azalma göstermişlerdir. Osmanlı halkının verdiği zorunlu vergilerden muafırlar ve ekonomik açıdan yerli halktan çok daha zengindirler. Kazançlarını da, yaşadıkları ülkeye hiçbir katkı sağlamasına fırsat bırakmadan yabancı ülkelere aktarıyor, oralarda yatırımlar yapıyorlar, kendilerine yeni vatan oluşturmaya çalışıyorlardı.

Osmanlı topraklarındaki sosyal iş bölümünün getirmiş olduğu bu sonuçlar, yani gayrimüslimlerin bu başıboş tavır ve davranışları ülkede nifak tohumları ekmikti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, savaş ortamında kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ve gümrükleri yükselttiğini ilan etti. Bu korumacı tavrı, geç oluşan sanayileşme arzusu ve çabası, teknik eleman yetiştirmeye yönelik girişimleri beraberinde getirmiştir.

Teşvik-i Sanayi Kanununun getirdiği avantajlardan yararlanmak isteyen 117 kuruluşun 65 tanesi İstanbul ve civarında yerleşmiş ve İstanbul'dan uzaklaştıkça bu teşvik başvuruları azalmıştır.⁹

19.yy'ın ilk yarısında ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamak amacıyla devletin başlattığı sanayileşme girişimleri¹⁰ neticesinde ortaya çıkan sanayi kuruluşlarında ticari amaç güdülmemiş, pazara yönelik üretim yapılmamıştır.

19.yy boyunca siyasal olarak bağımsızlığını sürdürürken, öte yandan da sömürgeci devletlerin göz diktiği Osmanlı Devleti içinde dünya ekonomisine açılmaktan yana olan tüccarların var olmasına karşın merkezi bürokrasinin gücü daha ağır basmış, Merkezi bürokrasi ile dünya kapitalizmine açılmaktan yana olan toplumsal kesimler arasındaki mücadelede 19.yy boyunca merkezi devlet ağır basmıştır.¹¹

⁹Tevfik Çavdar, **Cumhuriyet Dönemi Başlarken Türkiye Ekonomisinin Görünümü Ve Yapısal Kökenleri**, s.153
Aktaran Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Bursa: Ezgi kitabevi, 2002, s.14

¹⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.201

¹¹ A.g.e., s.196.

Sanayileşmenin başlangıçta getirdiği ağır yük işçi kesimine yüklenmiş ve bu kesime gereken önem verilmemiş, makineleşmenin getirdiği seri üretim tarzı gereği pek çok işçi işten çıkarılmıştır. Karl Gunnar Mrydal'ın farklı gelişme düzeylerindeki ülkelerin bütünleşme ve işbirliği sürecinde, serbest piyasa koşullarında zengin ülkelerin gittikçe daha zengin ve fakir ülkelerin de gittikçe daha fakirleşmesi olarak açıkladığı *Kutuplaşma Teorisi* gibi, sanayileşmenin doğurduğu kapitalist üretim yapısı da sosyal ve içtimai alanda kutuplaşmaya sebebiyet vermektedir. Sanayileşmenin getirdiği nimetlerden bir kesim nemalanırken diğer kesim de işin cerimesini çekmektedir.

Sanayi Devrimi sonrasında dünya ticareti genişlerken dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı da güçlenmiş ve bu hiyerarşinin üst basamaklarında sanayileşmiş Avrupa ülkeleri ve ABD, alt basamaklarında da ekonomileri tarıma dayalı çevre ülkeleri yer almıştır.¹²

Üretimin sayı ve kalitesinin yüksekliği 18.yy ortalarına kadar korunmuş, ancak devletin 1768'den sonra özellikle savaş yıllarında, artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki baskıları artırmış, zirai ve sınai üretimin gerilemesi ve iç ticaretin daralmasına yol açmıştır.¹³

Osmanlı üretim yapısı Batılı kapitalist ülkelerin üretim yapısından çok faklıydı. Batılı ülkeler dış pazarlara yönelik üretimde bulunurken, Osmanlı üretimi iç pazarlara yönelikti. Zaten daha çok ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan sanayi, sadece iç talebi karşılayabilecek nitelikteydi.

2.3.Osmanlı Dönemi İstanbul Sanayi

Osmanlı Devleti başkenti olan İstanbul, sanayinin de merkezi olmuş, Haliç ve çevresinde Osmanlı'nın ilk sanayi tesisleri kurulmuştur. XIX. yy'ın Osmanlı sanayinde İstanbul'daki sanayileşme hareketlerinin merkezi olan olan Haliç, sanayi tesislerine deniz vasıtasıyla hammadde tedariki ve ürün dağıtımı açısından avantajlar sunmuş, XIX. yy'ın ikinci yarısında da hızla büyüyen İstanbul'da Haliç çevresi kentin sanayi merkezi olma özelliğini sürdürmüş ve Haliç kıyılarındaki sanayileşme Kasımpaşa'dan başlayarak Kâğıthane'ye oradan güney kıyıları yoluyla Cibali Tütün Fabrikasının

¹² A.g.e., s.193.

¹³ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları,2008, s.238.

bulunduğu bölgeye kadar yayılmıştır.¹⁴

Feshane Fabrikası, Haliç tersanelerin ardından Haliç'e giren en organize ilk sanayi tesisidir ve Osmanlı'da 'fabrika' anlayışı, işçilerinin üretim tarzı ve makineleşmeyle birlikte Avrupai bir tesis kıyılarda ilk defa Feshane ile görülmüştür.¹⁵

2.4.Cumhuriyet Dönemi Sanayii

Bir ülkenin gelişmesinin sanayisinin gelişmişliğine bağlı olduğu görüşünden hareketle, Cumhuriyetin ilk yıllarında sınai gelişmenin gerçekleştirilebilmesi maksadıyla bazı önemli adımlar atılmıştır.1925'te özel sektöre kredi sağlamak, özel kesimle ortaklıklar kurmak, kamu sanayi kuruluşları geçici olarak işletmek ve zaman içinde bu kuruluşları özel kesime devretmek gibi vazifeleri bulunan Sanayi ve Maadin Bankası,1927'de de Teşvik-i Sanayi Kanunu oluşturularak teşvik önlemlerinden yararlanma esasları belirlenmiştir.¹⁶

1930'larda devlet temelinde sanayi geliştirme çabaları görülmüş, 5 yıllık sanayi planları hazırlanmıştır. Osmanlı'dan güçlü bir sınai yapı devralamayan Cumhuriyet Türkiye'si sınai gelişime çok büyük önem göstermiş,1930'lu yıllarda sanayileşmenin devlet eliyle yapılmaya çalışıldığı yıllar olmuştur.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının yürürlükte olduğu yıllar, aynı zamanda, Türkiye'de sanayileşme yönünde ilk ciddi adımların atıldığı yıllar olmuştur. BBYSP, özellikle tüketim mallarının yerli üretimine öncelik verirken, İBYSP ise özellikle ara ve yatırım mallarının yerli üretimine öncelik vermiş, ancak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır.¹⁷

2.4.1.Sanayileşme Hareketleri

Türkiye'de sanayileşme hareketleri, 17 Şubat- 4 Mart 1923 İzmir İktisat Kongresi ile başlamış¹⁸ ve kongrede 'Sanayi Grubunun İktisadi Esasları' adı altında

¹⁴Ahmet Tabakoğlu, Basılmamış ders notu, s. 22.

¹⁵A.g.e., s.23.

¹⁶Kepenek ve Yentürk, s.44.

¹⁷Kepenek ve Yentürk, s.68-69.

¹⁸Erol Tümerterkin, **Sanayi Coğrafyası**, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1960,s.166 Aktaran Koray Başol, **Türkiye Ekonomisi**, 6.baskı, İzmir: Anadolu Matbaası, 1995,s.168.

önemli kararlar alınmıştır.¹⁹

1. Gümrük Himaye Usulü
2. Teşvik-i Sanayi Kanunu
3. Yollar ve Vesaiti Nakliye Hususi Tarifesi
4. Sanayi Bankaları
5. Tedrisat-ı Sınaiye.

1929'da patlak veren Dünya Ekonomik Krizi, Türkiye'de sanayileşme hareketlerini yavaşlatmış, devlet eliyle sanayileşmenin ilk adımı olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya geçinceye kadar pek önemli bir gelişme görülmemiştir. BBYSP ile devletin sınai yatırımları bir programa bağlanarak Türkiye'deki sanayileşmenin ilk başarılı alt yapı tesisleri gerçekleştirilmiş²⁰, 1939 yılında İkinci Dünya Savaşının çıkışıyla harp ekonomisi uygulanmış, önemli bir sanayileşme hareketi gerçekleştirilememiş, 1945 sonrası süreçte de devlet yerine özel teşebbüslerin yatırımları hız kazanmıştır.²¹

Türkiye, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirdiği sanayileşme hareketleriyle, tarıma dayalı az gelişmiş ülke statüsünden, sanayiye dayalı gelişmekte olan ülke statüsüne doğru bir geçiş gerçekleştirmiştir.

Türkiye'de 1950'den sonra büyük ölçüde ithal ikameci sanayileşme politikası izlenmiş, ihracat ve ihracat sanayinin gelişimi arka plana atılmış, bu nedenle büyüme sık sık kesintiye uğramış, istikrar tedbirleri alınması ve devalüasyon yapılması gereği hasıl olmuş; uygulamaya alınan 1956-1957-1958 istikrar tedbirleri ve 1971 devalüasyonu gibi tedbirler neticesinde, 1980 sonrası dönemde ithal ikameci sanayileşme politikaları terk edilmiştir.²²

İthal-ikame, yani ithalatın yerine gecen sanayi, ithal edilen malların yurt içinde imal edilmesini, böylece ithalatın azalmasını ve dolayısıyla dış ödemeler dengesinde

¹⁹A.g.e.,s.168.

²⁰Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul: Elo Mat., 1976, s.187 Aktaran: Başol,s.168

²¹A.g.e., s.168.

²²Başol, s.172.

döviz tasarrufu sağlanmasını hedef alır.

İhracat sanayi ise imal edilen sanayi mamüllerinin önemli ölçüde dış piyasalara ihraç edilmesini ve döviz geliri sağlanmasını hedef alır.²³

2.4.2.Sanayi Planları

Klasik İktisat anlayışına göre, piyasalara müdahale edilmesine gerek olmaksızın, denge kendi kendine sağlanacaktır. Klasik İktisat kuramının kurucusu Adam Smith, 'görünmez el ' aracılığıyla piyasa dengesinin sağlanacağını savunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı tüm dünya ülkeleri üzerinde etkili olmuş, dolaylı veya direkt olarak savaşın olumsuz etkilerine maruz kalınmıştır. Savaş sonrası dönemde etkisi süren liberal iktisadi politikalar, 1929'da patlak veren Dünya Ekonomik Krizinin ortaya çıkardığı sıkıntıları çözmekte etkili olamamıştır. Aksine ekonomiye acil devlet müdahalesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu Büyük Buhran, Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde patlamasına rağmen, tüm dünyada, özellikle sanayisi gelişmiş ülkelerde de etkili olmuştur. 1929 Dünya Ekonomik Krizi, Klasik İktisat doktrinine karşı John Maynard Keynes'in devlet müdahalesinin gerekliliğini ve önemini ön planda tutan Neo-Klasik İktisat modeli doğmuştur. Tam istihdam düzeyinin her zaman görünmez el aracılığıyla sağlandığı görüşünü savunan Klasik iktisat doktrininin yerini Neo-Klasik İktisat almıştır. Dünya krizinin ancak devletin ekonomiye müdahalesi ile atlatılabileceği görüşü hakim olmuştur. Böylece 1930'lardan sonra liberal politikaların yerini devletçi uygulamalar almaya başlamıştır.

Türkiye'de 1932-1960 dönemi arasında, ülke sanayinin temelini oluşturacak yatırımların gerçekleştirilmesi için karma ekonomi sistemi benimsenmiş ve bu dönemde dünya ekonomilerinde kabul edilen sanayi planları, Türkiye ekonomisinin de gündemine oturmuştur.

Türkiye'de 1960 öncesi dönemde hazırlanmış olan Sanayi Planları, tüm ekonomiyi bütünüyle kapsamayan, sadece kamu yatırımlarını rasyonel ve planlı bir şekilde disiplin altında tutmayı amaçlayan planlardır ve bu planların temelinde tüketim

²³A.g.e., s.171.

malları üretiminde artış sağlayarak devlet eliyle ithal ikameci sanayileşmeyi gerçekleştirmek bulunmaktadır²⁴.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle sanayisi az gelişmiş ülkelerde sanayi planlarının yürürlüğe konmasıyla planlı ve düzenli bir ekonomik yapı da ortaya çıkmıştır. İthal ikamesine dayalı bir dış ticaret politikası geliştirilmiş, yerli üretime dayalı sanayileşmeye ağırlık verilmiştir. İthal ikamesine dayalı olarak kurulan sanayiler, yalnız iç pazara yönelik olarak kurulduğundan, zaman içerisinde ara malları ve girdileri ithal ederek pahalı maliyetlerle üretime katılan sanayi kuruluşları haline gelmiş ve iç pazarda pazar hakimiyetleri ortaya çıkmaya başlamıştır²⁵.

1929'da Dünya Ekonomik Krizi, planlı bir ekonominin gerekliliğini ortaya çıkarmış, Türkiye Ekonomisinde 1930'larda hazırlanan sanayi planlarının ardından, 1960 sonrası dönemde Kalkınma Planları geliştirilerek planlı büyümenin temelleri atılmıştır.

²⁴<http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal> (18 Mart 2010).

²⁵Bülent Işık, " Türk imalat sanayinin yapısı ve verimlilik düzeyi ihracat-verimlilik ilişkisi " ,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1991).

3. 1960-1980 ARASI DÖNEMDE İSTANBUL SANAYİİ

3.1.Dönemin Genel Ekonomik Yapısı-1960-1980 İthal İkameci Sanayi

1960-1980 arası dönem, ithal ikameci sanayileşmenin gerçekleştirildiği dönemdir. İthal ikameci sanayileşme politikaları önce dış pazardan alınan malların, yerli tezgahlarda üretilmesini amaçlamıştır.²⁶

İthal ikameci sanayileşme politikasıyla çok büyük bir sanayileşme hareketi gerçekleştirilmişse de bunun yanında imalat sanayi, bazı sorunlarla da karşılaşmıştır. İç rekabetin yetersiz olmasının doğurduğu en önemli sorun, iç pazarda üretilen ürünlerin verimsiz ve aşırı maliyetli olduğu bir üretim yapısının oluşmuş olması, diğer önemli bir sorun ise, üretim birimlerinin minimum ölçekte olmasının doğurduğu yüksek fiyatlar sebebiyle birçok sektörde yapılan yatırımların atıl kalmış olması ve belirli bir üretim hacmine ulaşamadığı için pahalı olan teknoloji yoğun yatırımlar yerine emek yoğun yatırımların ön plana çıkması olmuştur.²⁷

Türk sanayinin geleneksel yapısı, 1980’li yıllara kadar dış rekabete karşı korunmuş, iç rekabetin de eksik olduğu bir ortamda gelişmiştir.²⁸

3.1.1.Kalkınma Planları

1960 öncesi dönem, plansız yatırımların yapılmaya çalışıldığı, bu yüzden fazla olumlu sonuçların gerçekleşemediği bir dönem olmuştur. 1960’da gerçekleştirilen askeri darbe ile yönetici kadro değişmiş ve böylece yönetim fikriyatı da değişmiş, sosyal, ekonomik ve siyasi yaşam bir plan tabanına oturtulmuştur. Türkiye’de kentleşmenin ve kentleşme sonucunda ortaya çıkan yatırım çalışmalarının Kalkınma Planlarında yer alması gerekliliği ilk defa 1960’lı yılların ikinci yarısında dikkati çekmiştir.²⁹

²⁶ Kepenek ve Yentürk s.361.

²⁷ A.g.e., s.362.

²⁸ A.g.e., s.377.

²⁹ Asuman Yücel, ‘Büyükşehir Yönetimi, İstanbul İçin Model Ve İç Göçlerin Yönlendirilmesi’ ,Ankara: DPT, 1994, s.1.

Bir ülkenin kalkınma, sanayileşme ve dışa açılma sürecinin en önemli göstergesi olan kentlilik ve kent kültürü, Türkiye'nin iktisadi alanda gösterdiği büyük gelişmelere nazaran geride kalmış, sosyal yapı değişimini etkileyen sanayileşme ve teknolojik gelişmeler kent kültürüne geçiş sürecinde gereken önemi görememiştir.³⁰

Türkiye'de 1960'dan itibaren ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın hızlandırılması, uygulanan politikalar arasında uyum sağlanması, toplumsal ve kültürel dönüşümün sistemli olarak gerçekleştirilmesi ve ekonomiye devlet müdahalesinin yerleştirilmesi amacıyla Kalkınma Planlarının hazırlanması ve uygulanması fikri benimsenmiş, 1961 Anayasası ile iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek için Kalkınma Planlarının hazırlanması hükme bağlanmış ve bu amaçlar doğrultusunda 30 Eylül 1960 tarihinde³¹ Askeri Milli Birlik Komitesi tarafından çıkarılan 91 sayılı kanunla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş³² ve ardından planlama 1961 Anayasası'nda da yerini almıştır.

Türkiye, 1960 öncesi dönemde gelişmiş ülkeler gibi demokratik- liberal politikaları uygulamaya çalışmış, ancak gerek Türkiye'nin gelişmişlik düzeyi, gerek milli hasılası ve gerek toplum yapısı buna engaje olamamış ve ekonomik bunalımlara girilmiştir. Planlı döneme geçiş, bu sıkıntılı sürecin ardından hem askeri hem sivil bürokratlar, hem sanayiciler, hem dış kredi çevreleri, hem de halk tarafından olumlu karşılanmış ve her sorunun yasal düzenlemelerle çözülebileceği kanaati yaygınlaşmıştır.³³

Kalkınma planlarını organize etmek ve yürürlüğe koymakla görevli olan DPT'nin çalışmaları neticesinde 1962'den itibaren planlı hayat başlamıştır. 1962 yılı için yıllık plan hazırlanmış, sonraki yılların kalkınma planları ise beşer yıllık olarak hazırlanmıştır. 1962 yılı için hazırlanan plan, uzun süreli plan dönemine geçişte alıştırmaya olmuştur.

1960'lı yıllarda başlatılan planlı kalkınma süreci, demokratik toplum yapısı ve kısmen karma ekonomik yapı içinde devletin ekonomik hayata müdahale etmesiyle,

30 A.g.e., s.2.

31 <http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal> (18Mart 2010)

32 Sabahattin Zaim, **Bölge Ve Şehir Planlaması Yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri**, İstanbul: Hüsnü Tabiat Matbaası, 1971, s.16.

33 Şahin, s.132.

sermaye birikimini hızlandırmayı, özel kesime yapılan teşviklerle güçlendirmeyi, hızlı sanayileşmeyi, nüfus artışı ve kentleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan alt yapı ve üst yapı ihtiyaçlarını karşılama gerekliliğini beraberinde getirmiştir.³⁴

Kalkınma planları sosyal ve ekonomik gelişimin sağlanabilmesi maksadıyla hazırlanmış, tüm alanlarda düzen teşkil edilmeye çalışılmıştır.

Kalkınma planlarında ekonomik ve toplumsal koşullar göz önünde bulundurulmuş, kamu yararı gözetilerek girişimlerde bulunulmuştur. Kalkınma planlarının temel amacı, milli gelirin yüksek ve istikrarlı bir hızla büyümesi ve ardından da sanayileşmedir.³⁵

Sanayi, öncelikle bir ülkenin kalkınması, kendini dış güçlere karşı her koşulda savunabilmesi ve her anlamda (ekonomik, siyasal, toplumsal) bağımsız olabilmesi için ve sonra da gelişmesi için, gelişmiş ülke sıfatını edinerek gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek kapasiteye gelebilmesi için tüm ülkelerin özenle üzerinde durduğu konuların en mühimlerinden biridir. Sanayileşme, iktisadi anlamda gelişmişliğin ölçüsü olarak da görülmüştür. Bu yüzden bu dönemde kalkınma uğraşı veren, gelişmekte olan Türkiye de sinai gelişmeye çok büyük önem vermiştir.

Kalkınma planlarında toplum hayatı ve ekonomik göstergeleri ele alınan dönemlerin hem öncesi, hem dönem içi olabilecekler ve hedefler, hem de sonrasında ortaya çıkabilecek durumlar göz önünde bulundurulmuş, belirlenen hedeflere ulaşma gayesiyle hareket edilmiş, sektörler ayrı ayrı incelenmiş ve sektörlerin sorunları, hedef ve tahminler gösterilmiştir.

Genel görünüş itibarıyla, 1960 öncesi planları; devletçi, 1960-1980 planları; sanayileşmede ithalat ikamesi politikaların uygulandığı karma ekonomik yapı, 1980-2000 planları; liberal olarak nitelendirilebilir.³⁶ Araştırdığımız 1960-1980 arası dönemin karma ekonomik yapısı, kamu ve özel teşebbüslerin birlikte girişimleriyle gelişmeyi sağlayabileceği bir sistemdir.

³⁴ <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan9.pdf> (20 Temmuz 2010), s.1.

³⁵ Şahin, s.135-136.

³⁶ <http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal> (3 Nisan 2010).

Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde yerleşme ve şehirleşme hareketlerinin 1960- 1980 arasındaki değişiklikleri inceleyelim.³⁷

- Birinci Beş Yıllık Kalkınma planı (BBYKP: 1963-1967), toplum kalkınması, bölge planlaması ve kalkınması alt başlıkları altında şehirleşme konusunu ele almış, bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesine yönelik bir yol izlemiştir;
- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (İBYKP: 1968-1972), bölgesel gelişme, şehirleşme ve yerleşme sorunu ve bölge planlaması üzerinde durulmuş, gelişmenin genel unsurları olarak da sanayileşme, şehirleşme ve tarımda modernleşme gösterilmiş ve aynı zamanda genel yerleşme politikası içerisinde konut ve konut sektörünün sorunları üzerinde çalışılmış, gecekondulaşma sorununa yönelik çözüm önerilerine yer verilmiştir;
- Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP: 1973-1977), şehirlerin mekansal açıdan düzenlenmesine ve yönetilmesine önem vermiş;
- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (DBYKP: 1979-1983), şehirlerin yönetsel fonksiyonlarına ve bu yıllarda karşılaşılan iktisadi sıkıntılar nedeniyle iktisadi girişimlerde belediyelerin faaliyetlerine yer verilmiştir.

İBYKP, Türkiye'yi ham madde satan, mamul madde alan iptidaî bir ekonomik bünyeden; mamul madde yapan, mamul madde satan sanayileşmiş bir bünyeye götürme istikametinde mühim bir adımdır ve böylece sanayimizin GSMH içindeki payı % 25,5 den % 30,7 ye yükselmektedir³⁸.

3.1.2.Sanayileşmede Kalkınma Kutupları

Sanayileşme sürecinde ortaya çıkan kalkınma kutupları olgusu, dengesiz kalkınma sürecinin doğurduğu bölgesel ekonomik farklılaşmadır.³⁹

Kutuplaşma neticesinde sosyo-ekonomik yapı farklı boyutlar kazanırken, kalkınma kutuplarında üretim artışının yanında gelir düzeyinde de artışlar olur, teknolojik yeniliklerin kullanımı yaygınlaşır ve böylece yeni yatırımlar gerçekleştirilir.⁴⁰

³⁷<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan9.pdf> (20 Temmuz 2010), s.4-6.

³⁸<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf> (14 Haziran 2010), s.2.

³⁹ İlkın, s.105

Birinci Beş Yıllık Plân Devresinde (1963-1967) Türkiye'de yapılan toplam yatırımlar 4.130 milyar TL olup, toplam yatırımların Doğu Marmara Bölgesine düşen payı % 17.2 dir.⁴¹

Türkiye'de 1950'lerden sonra önemli atılımların gerçekleştirildiği sanayi sektöründe, esas kutup noktası İstanbul'dur. Türkiye'nin ve Marmara Bölgesinin en önemli kalkınma kutbu İstanbul'dur. İstanbul, diğer sanayi bölgelerine göre çok daha gelişmiş bir yapıdadır. Önemli sınai yatırımların Marmara Bölgesi'nde, özellikle İstanbul ve çevresinde yapılması, buraya yetersiz olan işgücüne, geri kalmış bölgelerden ilaveler yapılması sonucunu doğurur.

İmalat sanayinde çalışacak olan işgücü zaten tek başına bile çok büyük oranda nüfus fazlası yaratırken, işçilerin aileleriyle beraber bölgeye göç etmeleri, nüfus artışının yanı sıra konut ve yer sıkıntısı da oluşturmaktadır. Bu durum çarpık kentleşmeye sebep olmaktadır.

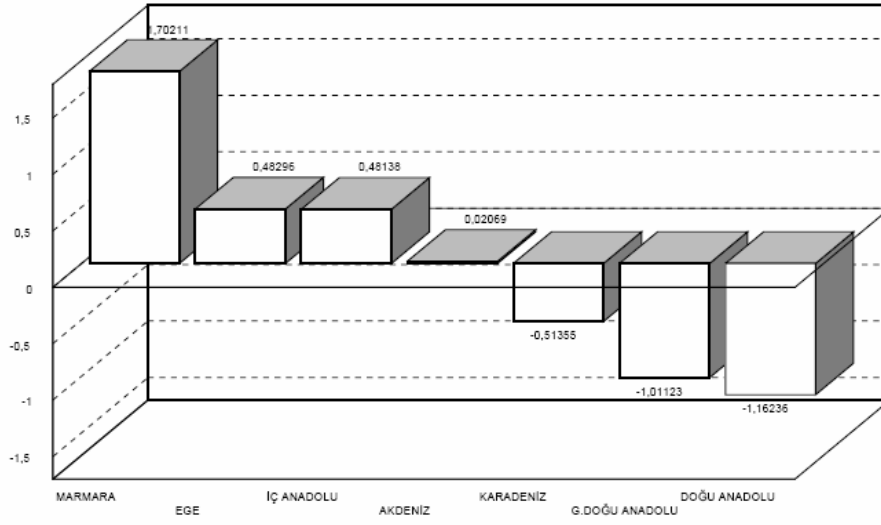
*''Ülkenin katma değer oluşumunu biçimleyen sanayi ve ticari faaliyetlerin İstanbul'da yoğunlaşması; hem ilin, hem de bölgenin hızlı bir gelişme temposu izlemesinin temel nedenidir. Sanayi ve ticari faaliyetler İstanbul'dan zamanla tüm bölgeye yayılarak, Marmara'yı, ülkenin en dinamik gelişme odağı ve çekim bölgesi yapmıştır.''*⁴²

Aşağıdaki şekil, Türkiye'de coğrafi bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farklarını sergilemektedir. Grafikte görüleceği gibi, Marmara Bölgesi en yüksek sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip iken, Doğu Anadolu Bölgesi en düşük değere sahiptir.

⁴⁰ A.g.e., s.107

⁴¹Tabakoğlu, **İstanbul Ekonomisi**, s.27.

⁴² Bülent Dinçer, Metin Özaslan ve Taner Kavasoglu. **''İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması''**. DPT, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Yayın No: DPT 2671, s.74.

Şekil 1. Coğrafi Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi

Kaynak: Dinçer, B., M. Özasan ve T. Kavasoglu 2003

İstanbul şehir nüfusunun ve bölge nüfusunun toplam nüfusa oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tabloya göre, 1975 yılında Türkiye nüfusunun %41,81'i şehirlerde yaşarken, bu oran Marmara Bölgesi için %54,75, İstanbul için ise %67,82'dir. 1985 yılına gelindiğinde Türkiye'de şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı %53,03'e yükselmişken, Marmara bölgesinde bu oran %73,77'ye ve bu dönemde hızlanan sanayileşme ve neticesinde göçlerin de artmasıyla beraber İstanbul'da %95,17'ye yükselmiştir.

Tablo.1

Şehir Nüfusunun Toplam Nüfusa Oranı (%)

	1975	1980	1985
Türkiye	41,81	43,91	53,03
Marmara Bölgesi	54,75	53,28	73,77
İstanbul	67,82	61,36	95,17

Kaynak: DİE, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler İstanbul**, DİE yayın no: 2104, s.XVIII.

‘‘2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, 68 milyona yaklaşan Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 25’i (17 milyon) en gelişmiş bölge olan Marmara Bölgesi’nde bulunmaktadır. Marmara Bölgesinin sahip olduğu nüfusun yarıdan fazlası, bölge merkezi İstanbul’da toplanmıştır. Yaklaşık 10 milyon nüfusu ile İstanbul; hem Marmara’nın, hem de ülkenin en çok nüfusa sahip olan ilidir. İstanbul’dan sonra en çok nüfusa sahip iller sırasıyla; Bursa (2.125.140), Kocaeli (1.206.085) ve Balıkesir’dir (1.076.347). 10 ilden oluşan Marmara’da diğer illerin nüfusu 1 milyonun altındadır. Ülke genelinde en çok nüfusa sahip olan Marmara Bölgesi, aynı zamanda, en yüksek şehirleşme oranına (yüzde 79,07) ve en yüksek nüfus yoğunluğuna (241) sahiptir. Nüfusun mekansal dağılımında gözlenen bölgesel yoğunlaşmanın en çok yaşandığı Marmara Bölgesi’nde bu eğilim, göç alan bölge özelliklerini sürdürmesi nedeniyle hızla artmaktadır. Marmara Bölgesi, sahip olduğu şehirleşme oranı ile ülke ortalamasının (64,9) üzerindedir. Sakarya’dan Tekirdağ’a kadar uzanan İstanbul metropolitan bölgesi, Marmara’nın şehirleşme oranını yükselttiği gibi, aynı zamanda ülke genelinde metropolitan alan özelliği taşıyan tek bölgedir.’⁴³

Kentsel Nüfus Artışı

1945 sonrasında pek çok tarım işçisi Marshall yardımı ile gündeme gelen tarımsal mekanizasyon süreci nedeniyle işsiz kalırken, aynı dönemde sanayileşme sürecinin gerçekleştiği kentsel alanlar, iş ve sosyal hayatın merkezi haline gelmeye başlamıştır⁴⁴. 1950’li yıllar, bu paralel süreçlerin etkisiyle yaşanan kırdan kente göç ve hızlı kentleşme ile tanımlanabilir. Planlı dönemin başlangıcı olan 1960’tan 1980’e kadar, göç ve doğal artış ile kentsel nüfus hızla büyümüş ve bu süreçte ortaya çıkan gereksinimler kalkınmanın getirilerinin üstüne çıkmıştır. 1960-1980 dönemi, nüfus artışının ve göçün kentlerde yarattığı sorunların ağırlaştığı bir dönemdir. Hızlı ekonomik kalkınma artan istemleri karşılamakta yeterli olamamıştır. Bu nedenle 1960’lı yıllarda büyümeyi ucuz işgücü ile destekleyen nüfus artışı-göç-gecekondu süreci giderek kalıcı bir nitelik kazanmıştır.

⁴³ Dinçer, Özaslan, Kavasoglu, s.79.

⁴⁴ Bahar Gedikli, ‘‘Türkiye’de Ruhsatsız Yapılaşma Ve İmar Afları Üzerine Bir Değerlendirme’’, **Planlama Dergisi**, Sayı 2. Ankara: Şehir Plancıları Odası Yayını, 2003.

3.1.3. Planlı Hayata Geçişte Şehircilik Faktörü

Türkiye'nin modernleşmesinde en önemli atılımlar Tanzimat döneminde gerçekleştirilmiştir. Özellikle şehircilik bağlamında modernleşme, şehir dokusuna düzenli bir görünüm kazandırmak, şehrin çeşitli semtleri arasında iletişimi sağlamak⁴⁵, ve şehrin pek çok alanda nizamını sağlama olarak görülmüştür.

19.yy modernleşmesi, hukuki, kültürel, siyasal ve sosyal değişimleri beraberinde getirmiştir.⁴⁶ Bu değişimlere maruz kalan Osmanlı Devletinde ilk şehirleşme hareketi İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'la birlikte geliştirilmeye başlanan şehircilik hareketleri, bazı yerel hizmetlerin çeşitliliğine yol açmış ve bu çeşitlilik, modern belediyeye geçiş sürecine girilmesini sağlamıştır; İstanbul'da modern belediye oluşumuna dair ilk girişim ise, 1854'te başlayan Kırım Savaşı sırasında yerel hizmetlere duyulan ihtiyacın artması sonucunda gerçekleştirilmiştir.⁴⁷

İstanbul'da yerel hizmetlerin çeşitliliğinin arttığı, belediye oluşumunun gerekliliğinin hasıl olduğu bir ortamda, 1855'de Şehremaneti kurulmuştur. İlk modern belediye, Altıncı Daire-i Belediye, finans ve ticaretin merkezi olan Galata-Beyoğlu'nda kurulmuştur. Altıncı Daire-i Belediye'de ilk kez denenmiş ve kısmen başarılı olunmuş beledi faaliyetler neticesinde, diğer bazı ilçelerde de belediyeler oluşturulmuştur.

1854'de başlayan belediyeleşme hareketi, I. ve II.Meşrutiyet dönemlerinde ayrı ayrı değişimler geçirmiş ve son olarak 1912'de Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın çıkarılmasıyla İstanbul'un Cumhuriyet'e kadar geçerli olacak olan Belediye organizasyonu son şeklini almıştır.⁴⁸

⁴⁵Zeynep Çelik, 19.Yüzyıl'da Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, Çev.Selim Deringil,İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1996, sy: 127 Aktaran Tarkan Oktay, ''Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi '', Erol Özvar ve Arif Bilgin (Ed.). **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi** içinde. İstanbul: TDBB, Yayın No: 2,Forart Basımevi, 2008,s.384.

⁴⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**,27. baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008, s.182.

⁴⁷ Tarkan Oktay, ''Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi '', Erol Özvar ve Arif Bilgin (Ed.). **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi** içinde. İstanbul: TDBB, Yayın No: 2,Forart Basımevi, 2008, ss:377-402, s.385.

⁴⁸ A.g.e.,s.378.

Osmanlı İstanbul’u, sınai ve ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği merkezler ve şehir halkının ikamet ettiği alanlar olmak üzere iki uçlu şehir yapısı çizmiş ve İslami inanç ve kültürün etkisiyle bilinçli bir planlama ve örgütlenmeye konu olmuştur.⁴⁹

3.1.4. Sanayileşmede Şehircilik Faktörü

Sanayinin gelişmesi öncelikli olarak şehir planlamasını gerekli kılmaktadır. Şehir bünyesinde küçük ve dağınık işyerlerinin olması, hem bölgeler ve ülkeler arası ticari ilişkileri olumsuz etkilemesi, hem fiziksel maliyetleri artırması, hem de şehir halkının huzursuzluğu açısından çok büyük bir sorun teşkil eder. Sınai faaliyetlerin var olduğu bir şehrin toplumu, planlı beledi hizmetlere ihtiyaç duyar. Sanayileşme modernleşmenin bir sonucu olarak şehirleşmeyle birlikte gelişir. Şehir medeniyetinin etkisi altında bulunan sanayi medeniyeti, sadece üretim tarzını ve genel olarak tüm iktisadi faaliyetleri değil, hayatın her aşamasını, fikri, ilmi ve sosyal açılardan da etkilemektedir.⁵⁰

Sanayileşme şehirleşmeyle birlikte geliştiği için sanayi toplumu, şehir toplumdur, şehir medeniyetinin bir yansımasıdır. Sanayi, her şeyiyle büyüyen ve gelişen bir olgu olduğu için, sanayi toplumu aynı zamanda bir teşkilat (organizasyon) toplumdur.⁵¹ Sanayinin gelişme aşamalarında nüfusun köyden kente hareketi şehirleşmeyi geliştirmiş, kentsel nüfusta artışa sebep olmuştur.

Kentleşme, sanayileşme ve ekonomik gelişmenin koşulu olarak, kent sayısının ve sınırlarının artmasına sebep olan, toplum yapısında sistemli olarak işbölümü ve uzmanlaşma sağlayan bir nüfus birikimi sürecidir.⁵² Sanayinin canlı olduğu her alanda kentleşme de sürekli gelişen, büyüyen bir yapı arz eder.

Sanayileşmenin şehirleşmeyle birlikte gerçekleşmesi, şehir plancılığını zorunlu kılmıştır. Özellikle sanayi başkenti İstanbul’un planlanması dikkatle üzerinde durulması gereken husustur.

⁴⁹ Erol Özvar-Arif Bilgin, ”Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine “, Erol Özvar ve Arif Bilgin (Ed.). **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi** içinde. İstanbul: Forart Basımevi, 2008,TDBB, ss:15-32, s.21.

⁵⁰ Zaim, s.4.

⁵¹ A.g.e., s.5.

⁵² Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikası**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları 1990, s.24 Aktaran **Bütünleşik Kentsel Gelişme Stratejisi (KENTGES) Araştırma Raporu**,Ankara,2010, s.5.

Biz bu çalışmada İstanbul'un sanayi bölgelerini ayrı ayrı ele alacağız ve bu bölgelerdeki sanai faaliyetlerin yıllara göre gelişimini göstererek ve Türkiye içindeki konumunu da göz önünde bulundurarak ele alacağız.

Kentleşmenin geliştirilerek sanayileşmenin hızlandırılmasıyla, yeni iş sahalarını açmak, yeni istihdam olanakları sağlamak ve işsizliği azaltmak amaçlanmıştır. Uzun vadede ancak kısmen sonuç verebilecek olan bu girişim, beraberinde şehrin nüfusunda da artışlar meydana getirmiştir. Köyden kente göç, tarladan sanayi bölgelerine göç şeklinde gerçekleşmiştir.

3.2. İstanbul'un Nazım Planı

3.2.1.Bölge Ve Şehir Planlamasının Sanai Kalkınmadaki Yeri

Milli plan hazırlanmasının yanında bölge ve şehir planlaması da çok gerekli ve önemli bir yer teşkil etmiştir. Ele aldığımız sanayi sektöründe de sanayi bölgelerinin tespiti ve kuruluşu için şehir yapısının planlı olması ve bölgelerarası irtibatın güçlü olması en önemli hususlardır. Sanayi için uygun yer seçimi, verimlilik artışı için ve ayrıca bu yolla gelişmiş sanayi toplumları arasında yer alabilmek için zorunludur.

İstanbul'un sanayi bölgesinin tespiti ve asma köprü inşasının ortaya çıkaracağı problemlere çözüm üretebilme amacıyla, Türkiye'de bölge planlaması, Devlet Planlamasından daha önce ele alınmış, Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde Bölge Planlama Fen Kurulu Müdürlüğü oluşturulmuştur.⁵³

3.2.1.1.Bölge Planlaması

Sanayi, iktisadi kalkınmanın ve gelişmenin motoru olarak görüldüğü için Türkiye'nin sanayiye geliştirme çabalarında öncelikli olarak bölge planlamacılığı üzerinde durulmuştur.

Sanayileşmenin zorunlu kıldığı şehir planlamasıyla, üretimin artık organize bir biçimde yürütüldüğü büyük sanayi bölgeleri ortaya çıkmıştır. Sanayi bölgelerinin

⁵³ Zaim, s.53.

gelişmesi, üretim faaliyetlerinin çoğalmasını ve böylece daha çok insanın istihdam edilebileceği iş yerlerinin sayısının artması sonucunu doğurmuştur. Çoğalan işyerlerinde istihdam edilmek üzere köyden kente göçen kişi sayısı artmış, sanayi bölgeleri yoğun göç alan yaşam alanları haline gelmiştir.

Nüfusun artması, şehir yaşamında bazı farklılaşmalara sebep olmuştur. Kente yeni göç eden kesim, mali imkanlarının kısıtlı olması ve kültür farklılıklarının olması sebebiyle, kendilerine yerleşim yeri olarak şehrin dış kesimlerini uygun görmüş ve buralara yerleşerek, şehrin dış kısımlara doğru plansız bir biçimde hızla genişlemesine sebep olmuşlardır.⁵⁴

Çarpık şehirleşme, bölgesel anlamda kültür farklılıklarını yansıtmaktadır. Aynı şehirde yaşayan insanlar, şehircilik hizmetlerinden aynı ölçüde yararlanamamaktadır. Bölge ve şehir planlaması çarpık kentleşmenin önüne geçmek ve kültürel farklılıklardan doğan dengesizlikleri bertaraf etmek için gerekli görülmüştür.

3.2.1.2.Kentleşme

Kentleşme, sanayileşmenin bir sonucu olarak görülse de aslında bu sadece bir sebep sonuç ilişkisi değil, karşılıklı etkileşim durumudur. Sanayinin kurulması ve gelişmesi beraberinde kentsel gelişimi de zorunlu kılmaktadır. Kentleşmenin gerçekleşmesi, kentleşme hızının yükselmesiyle de artan nüfusun talepleri de artacak, artan tüketimi karşılayabilmek için daha fazla üretim yapılacaktır. Bu da kentleşmeyle sanayileşmenin birbirleriyle orantılı olarak gelişeceğini açıklamaktadır.

Kentleşme, sadece nüfus hareketi olarak değil, aynı zamanda toplumların sosyo ekonomik yapılarında gerçekleşen bir değişim olması açısından değerlendirildiğinde, az gelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasındaki fark açıkça görülmektedir.⁵⁵

Az gelişmiş bölgelerde kentleşme oranı, gelişmiş ülkelerin kentleşmesine oranla daha azdır. Bu durum sınai gelişmişlik arasında açıkça bir fark oluşturmaktadır.

⁵⁴ A.g.e., s.29.

⁵⁵İlkin, s.45.

Sınai faaliyetlerin gerçekleştiği bölgelerde, sanayileşme hızına bağlı olarak hızlı bir kentleşme hareketi gerçekleşmektedir.⁵⁶

1950’de 983 bin nüfusu içinde barındıran İstanbul, 1980’de yaklaşık 5 milyon nüfusa ulaşmış ve bu hızlı nüfus artışı gecekondulaşma hızını da artırarak⁵⁷, çarpık kentleşmeye sebebiyet vermiştir.

Sanayileşmenin getirdiği sınırlı yaşam koşullarına sahip büyük kitleler, ucuz veya sahipsiz alanlarda yerleşme ve yapılanma eğilimi göstermiş, böylece gecekondulaşma hızı da yükseliş göstermiştir.⁵⁸

İstanbul’da 1950 de 7 bin adet civarında olan gecekonduların miktarı, 1960 da 80 bine çıkmış⁵⁹, ruhsatsız inşaatın kolay olması sebebiyle de gecekondulaşma daha çok belediye sınırları dışında oluşmuştur.⁶⁰

Kentleşme, kentlerde ucuz iş gücü arzı sağlayacağı düşüncesiyle ve ayrıca geniş kitlelerin artan tüketim ihtiyaçlarının iç pazarı genişleteceği düşüncesiyle İkinci Kalkınma Planı’nda desteklenmiş, ekonomi de itici güç ve bir gelişme aracı görülen şehirleşme, planın öncelikli hedefi haline gelmiştir.⁶¹

3.2.2.Doğu Marmara Bölgesinin Ve İstanbul’un Türkiye Ekonomisindeki Yeri Ve Önemi

Gelişmişlik, sanayileşme ve şehirleşme ile doğru orantılıdır. Türkiye’nin bölgeleri gelişmişlik dereceleri açısından kendi içlerinde farklı niteliktedirler. Türkiye’de en gelişmiş bölge Marmara Bölgesiyken, daha derinlemesine bir ayrıma gitmek gerekirse Marmara’nın İstanbul’u da kapsayan Doğu Marmara Bölgesi daha gelişmiş bir konumdadır. Doğu Marmara bölgesi İstanbul’u içinde barındırması sebebiyle ülkenin şehirleşme ve iktisaden en gelişmiş bölgesidir. İstanbul, Kocaeli, Sakarya ve Bursa bu bölgeye en gelişmiş unvanını verdiren büyük sanayi şehirleridir.

⁵⁶ A.g.e., s.50.

⁵⁷ A.g.e.,s.48.

⁵⁸ Rıfki Arslan, “Büyük İstanbul Bölgesi Sorunlarına Sosyo Ekonomik Yaklaşım”, **Yapı Dergisi**, Sayı 9,(11/1974), s.3-3.

⁵⁹ **13 Büyük Şehirde Gecekondular**, İmâr ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü, Araştırma Dairesi, Ankara, 1965, 2. baskı, Tablo :2 Aktaran: Tabakoğlu, **İstanbul Ekonomisi**, s.30.

⁶⁰ Tabakoğlu, s.30.

⁶¹ Kepenek ve Yentürk, s.148-149.

3.2.3. İstanbul'un Doğu Marmara Bölgesindeki Yeri Ve Önemi

Sanayileşmenin ortaya çıkardığı şehirleşme, bölgelerin birbirinden sosyal ve coğrafi açıdan farklı özelliklere sahip olması sebebiyle bölgelerin gelişmişlik seviyeleri de farklı değerler almaktadır.

Devletin sınırlı kaynaklarla ekonomiyi canlandırmaya yönelik yaptığı yatırımların genellikle batıya, kaynakların bol ve ulaşım imkanlarının güçlü olduğu yerlere yönlendirilmesi neticesinde ortaya çıkan bölgelerarası dengesizlik, en çok ülkenin en önemli sanayi odaklarının toplandığı Marmara Bölgesi'nde, özellikle de İstanbul'da giderek artmış, İstanbul sanayi ve ticaret merkezi olmasının yanında günümüzde bilişim, iletişim ve kültür merkezi de olarak, Dünya Kenti haline gelmiştir.⁶²

3.2.4. Planlı Dönemde İstanbul'daki Ekonomik Yapı

3.2.4.1. İstanbul Sanayinde Ara-Tüketim-Yatırım Malları Sanayi Dağılımı

Planlı döneme girişle birlikte artan sınai faaliyetler, milli gelirde önemli artışları beraberinde getirmiştir. Bu açıdan sanayinin gelişimini ara-yatırım-tüketim malları sanayini ayrı ayrı ele alarak açıklayalım.

1963 yılından 1980 yılına kadar geçen sürede sanayi sektörü, yapısal değişiklikler geçirerek ekonomide mutlak ve nispi anlamda büyümüş, sanayi sektörü içinde en fazla yer tutan imalat sanayinin payı da artmıştır.⁶³ 1963-1978 döneminde sanayi sektöründe gelirin %85'i imalat sanayinde üretilmiş, bu imalat sanayinde çalışanların oranı ise sanayi sektöründe istihdam edilenlerin yaklaşık %90'ını oluşturmuştur.⁶⁴

Sanayi sektörünün bileşimi madencilik, enerji ve imalat sanayinden oluşmaktadır. Sektörde en önemli payı ise imalat sanayine aittir. 1962 yılında imalat sanayinin toplam sanayi sektörü içindeki payı %96,4, madencilik sanayinin payı %3,1

⁶²DPT UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi, Kentleşme Tematik Grubu 1.Raporu. Kasım 2007

⁶³ Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Ve Yapısal Değişim*, 3. Baskı, İstanbul:Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.,1995, sy:85.

⁶⁴ A.g.e., s.85.

ve enerji sanayinin payı ise %2,5 olmuştur.⁶⁵

İmalat sanayinde 1962 yılında tüketim malları sanayinin imalat sanayi içindeki payı %62,3 iken, 1972 de bu pay % 46,6 ‘ya düşmüş, ara malları ve yatırım malları üretiminde ise artış gerçekleşmiştir.

Sanayi üretiminde ara ve yatırım malları üreten sanayinin artması ve tüketim malları üreten sanayinin toplam imalat sanayi içerisindeki payının azalması, Türkiye ekonomisinde sanayileşme seviyesinin yükseldiğini göstermiş ve imalat sanayinin bileşimi, aşağıdaki tablodaki oranlarla açıklanmıştır:

İlk üç plan döneminde imalat sanayinin bileşimini ele alırken 1962’den 1978’e kadarki süreçte tüketim malları sanayinde gerileme gerçekleşmişken, ara ve yatırım malları sanayinde gelişme gözlenmiştir.

Tablo.2
İlk Üç Plan Döneminde İmalat Sanayinin Bileşimi (%)

Üretim	1962	1963	1967	1972	1977	1978	1979
Tüketim Malları Sanayi	62,3	62	53	47	31	39,5	40,5
Ara Malları Sanayi	27,8	28	35	39	50	42,8	41,7
Yatırım Malları Sanayi	9,9	10	12	14	19	17,7	17,8
İmalat Sanayi Toplamı	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak:<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14374.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14374.pdf> , s.13.

İşyerleri sayısı bakımından tüketim malları üreten imalat sanayi, ara malları üreten imalat sanayi ve yatırım malları üreten imalat sanayinde 1964 yılından 1980 yılına kadar ki süreçte gerçekleşen değişiklikler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

⁶⁵ <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14374.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14374.pdf> , s.13.

Tablo.3

Tüketim, Ara ve Yatırım Malları Üreten İmalat Sanayi İşkollarındaki İşyerleri

Yıllar		Tüketim Malları Üreten İşyerleri	Ara Malları Üreten İşyerleri	Yatırım Malları Üreten İşyerleri
1964	Türkiye	1768	770	589
	İstanbul	634	359	396
1980	Türkiye	3539	2324	2847
	İstanbul	1227	1088	1604

Kaynak: İstanbul Külliyyatı, **Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Sanayi,II** , İstanbul Araştırmaları Merkezi, İBB, İstanbul, 1998, s.614-650.

Tüketim malları üreten imalat sanayi işkollarında yer alan işyerlerinin miktarı 1964 yılında ülke genelinde 1768, İstanbul’da 634 iken, 1980 yılında ülke genelinde %100’lük artışla 3539’a, İstanbul’da ise %93’lük bir artışla 1227’ye yükselmiştir.

Ara malları üreten imalat sanayi işkollarında yer alan işyerlerinin miktarı 1964 yılında ülke genelinde 770, İstanbul’da 359 iken, 1980 yılında ülke genelinde %201’lik bir artışla 2324’e, İstanbul’da ise %203’lük bir artışla 1088’e yükselmiştir.

Yatırım malları üreten imalat sanayi işkollarında yer alan işyerlerinin miktarı 1964 yılında ülke genelinde 589, İstanbul’da 396 iken, 1980 yılında ülke genelinde %383’lük artışla 2847’ye, İstanbul’da ise %305’lik bir artışla 1604’e yükselmiştir. İşyerleri sayısında 1964-1980 arasında gerçekleşen en hızlı artış yatırım malları sanayinde gerçekleşmişken, en düşük artış tüketim malları sanayinde görülmüştür. Bu sonuç, sanayileşme yolunda büyük bir gelişim gerçekleştirildiğini göstermektedir.

3.3.Türkiye Ve İstanbul’da Sanayileşme Eğilimi

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte sanayi yatırımları, ülke genelinde yerli hammadde kullanımı ve geliştirilmesini teşvik eden ithal ikameci bir politikayla, gerekli altyapı yatırımları da sağlanarak devlet eliyle gerçekleştirilmiş, 1950’lere gelindiğinde bu ithal ikameci sanayileşme hareketleri, özel kesime devredilme yaklaşımı içerisinde bir gelişme göstermiş, 1970’li yılların sonlarında içe dönük sanayileşme stratejilerinden, ihracata yönelik, dışa dönük bir sanayileşmenin yaşandığı özellikle 1980 sonrası

dönemde liberal ekonomiye geçiş süreci ile birlikte bu eğilimin güçlendiği ve sanayinin büyük bir gelişme gösterdiği görülmüştür.⁶⁶

1970’li yıllar sonrasında dünyada yaşanan teknoloji ve bilgi tabanlı değişimlere paralel olarak üretim süreçlerinde gerçekleşen büyük gelişmeler, güçlenen rekabet kavramı, küreselleşme, uluslar arası ekonomik ilişkilerde yaşanan dönüşümler ve Avrupa Birliği ve Ortak Pazar gibi bölgesel ortaklık yapılarının ortaya çıkması Türk sanayisinin de değişimini zorunlu hale getirmiştir.⁶⁷

3.3.1. İstanbul’da Sanayi Gelişim Süreci

17 Şubat 1954 yılında Bayındırlık Bakanlığı’nın tasdiki ile yürürlüğe giren Beyoğlu Nazım Planı ile sınai gelişim ilk defa bir plana bağlanmış, 1966 yılında İstanbul Sanayi Nazım Planı kabul edilmiş, bu planda Ümraniye, Küçükköy, Kurtköy, Levent Oto Sanayi Sitesi, Bomonti Sanayi, Levent sanayi, Halkalı Sanayi, Topkapı Sanayi ve Rami Sanayi Bölgesinde toplam 1140 hektarlık sanayi alanı belirlenmiştir.⁶⁸

1969-1970 döneminde İstanbul’da dokuma sanayi tesislerinin dağılışı önem taşımış, bu dönemde tesislerin önem derecesine göre, Topçular-Rami, Bomonti, Topkapı- Sağmalcılar, Zeytinburnu ve Kağıthane bölgesinde gelişim göstermişler; 1970’lerden sonra ise şehrsel rantın ve maliyetlerin yükselmesi gibi sebeplerden ötürü şehrin dış kesimlerine doğru gelişim göstermiştir.⁶⁹

3.4. İstanbul Sanayisinin Türkiye İçindeki Yeri Ve Önemi

Türkiye topraklarının %1’lik kısmını oluşturan İstanbul, alan açısından çok büyük olmamakla birlikte nüfus yoğunluğu açısından ilk sırada yer almaktadır. Türkiye toplam nüfusunun %13’lük kısmını içinde barındırır. İstanbul’un iktisadi, sosyal,

⁶⁶ İBB Yayınları.”İstanbul Büyükşehir Alanı Ve Çevresinde; Sanayi Sektörü Gelişim Sürecinin Mekansal Boyutu İle Birlikte İncelenmesi Ve Araştırılması, Bu Sektörün Geleceğe dönük Mekansal Gelişim Eğilim Ve Potansiyellerinin Belirlenmesi ve Metropoliten Kentin Stratejik Planlanmasına Veri Oluşturacak Sanayi Ağırlıklı Senaryoların Hazırlanması İşi”. İstanbul, 2006, s.17.

⁶⁷ A.g.e., s.14.

⁶⁸ A.g.e., s.24.

⁶⁹ A.g.e., s.24.

kültürel ve siyasi anlamdaki avantajları, sanayileşmesinde ve gelişiminde etkin rol oynamıştır.

Roma, Bizans ve Osmanlı Medeniyetinin temel taşı olan İstanbul, günümüzde de tüm dünyanın ilgisini çeken bir şehirdir. Çok yönlü bir tarihi geçmişi olması, pek çok medeniyetten izler taşıması kültürel manada önemini ortaya çıkarırken, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla de hem siyasi, hem ekonomik anlamda önemi ortadadır.

İstanbul, Türkiye tarihinde de hep daha çok gelişmiş bölge olma özelliğini korumuştur. Türkiye'nin zaten en gelişmiş mıntıkası olan İstanbul, özellikle II.Dünya Savaşı sonrasında, özel sektörün gelişmeye başlamasıyla, iktisadi gelişmenin en büyük adımı olan sanayileşmeyle birlikte, ülkeye nazaran daha hızlı bir büyüme göstermiştir.⁷⁰

Marmara Bölgesinin ve İstanbul'un Türkiye içindeki yerini ve önemi çok büyüktür. Bazı milli özellikler ve sosyo-ekonomik faaliyetler yönünden Marmara Bölgesinin Türkiye içindeki payları çok fazla yer tutmaktadır. 1965 yılında Marmara Bölgesi, Türkiye topraklarında kapladığı saha itibarıyla çok geniş yer tutmamakla birlikte nüfus yoğunluğu açısından oldukça kalabalıktır. Bu yoğunluğun getirdiği olumsuz koşullardan en önemlisi gecekondulaşma olmuş ve ülke genelinde gecekondulaşma oranı %39 civarında⁷¹ iken; şehirleşme de en hızlı bu bölgede gerçekleşmiş; ve son olarak da Marmara Bölgesi'nin ülkeye sağladığı katma değer de çok büyük paylara sahip olmuştur. Marmara Bölgesini, Türkiye'de pek çok alanda önemli kılan, sanayi merkezi İstanbul'u içinde barındırması olmuştur.

İstanbul, coğrafi konumu, altyapı imkanları, genç ve eğitilebilir işgücü potansiyeli ve bilgi üretimi potansiyeli ile Türkiye'nin en gelişmiş bölgesi olarak yatırımlar için çekim merkezi olmuştur.

İstanbul ülkemizde sanayinin toplandığı en önemli merkez durumundadır ve İstanbul'un sanayinin kuruluş yeri olarak seçilmesinde, büyük nüfus kütlelerine ev sahipliği yapması nedeniyle büyük bir tüketim merkezi olması, yoğun göçler sebebiyle işgücü ihtiyacının karşılanması, düzenli ulaşım ağlarına sahip olması ve böylece gerek

⁷⁰ Zaim, s.70.

⁷¹ A.g.e.,s.71.

hammadde gerekse mamul madde akışını kontrol edişi, büyük sermaye sahiplerinin bu kentte toplanmasında en önemli faktörlerin başında gelir.⁷²

Şehrin Haliç kenarında yer alan sanayi tesisleri zamanla Zeytinburnu ve Bakırköy'e kaymış, daha sonra İkitelli, Sefaköy, Halkalı boyunca Marmara kıyılarından iç kısımlara doğru gelişmiş, buradan Marmara'nın doğu kıyıları boyunca Kartal, Pendik, Tuzla hattı boyunca İzmit Körfezi kıyılarına doğru genişleyerek İzmit ve çevresinde gelişmekte olan sanayi ile birleşmiş, böylece İzmit Körfezi kuzey kıyısı boyunca gelişen sanayi İstanbul ile birleşirken, Adapazarı ovasına da uzanmıştır.⁷³

3.4.1. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik

Çok kültürlü bir yapıyı içinde barındıran İstanbul, geçmişten günümüze, çok hızlı bir gelişim göstermiş ve hızlı nüfus artışıyla yapısal bir dönüşüme maruz kalmıştır. 1950'lere kadar şehir, idari anlamda 37 köy ve bucak birimlerinden ibaretken, 1960'da 11 belediye, 1965'de 18 belediye, 1970'de 24 belediye birimine sahipti.⁷⁴ Bu seyir dikkate alındığında, İstanbul'un ne kadar hızlı gelişim gösterdiği, belediyeleşmenin ve bu yolla da şehirleşmenin gelişim hızı da açıkça görülmektedir.

İktisadi büyümenin itici gücü ve kalkınmanın temel şartı olarak görülen sanayileşme, şehirleşme oluşumunu da beraberinde getirmekte; bu anlamda büyük şehirler, gerek alt yapı ve diğer kamu hizmetleri, gerekse işgücü potansiyeli yönünden sanayi kuruluşları için elverişli ortam olarak görülmektedir.⁷⁵

1963-1967 arası dönem için aşağıda Türkiye'nin en çok gelişmiş illerini gösterdiğimiz tabloda, her göstergenin (ilin) 1963 yılı Türkiye ortalaması 10 kabul edilerek, beş yıllık endeks tabloları oluşturulmuş, ele aldığımız yıllar arasındaki bağlantı, bu şekilde gösterilmiştir.⁷⁶

⁷² Ertin, G. "Türkiye'de Sanayi" <https://www.anadolu.edu.tr/aos/kitap/IOLTP/2291/unite10.pdf> s.170, (3 Haziran 2012)

⁷³ A.g.e., s.170.

⁷⁴ Yıldızhan Yayla, *Şehir Planlamasının Başlıca Hukuki Meseleleri ve İstanbul Örneği*, 1.baskı, İstanbul:Fakülteler Matbaası, 1975, s.18-19.

⁷⁵ DPT, *Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1967)*, DPT Yayın:900, Ankara 1969, s.5-6.

⁷⁶ A.g.e., s.18.

Tablo.4
Türkiye'nin En Çok Gelişmiş 10 İli (Endeks Değeri)

	1963	1964	1965	1966	1967
İSTANBUL	287	305	348	367	377
ANKARA	208	230	259	270	279
İZMİR	168	190	212	225	234
ADANA	151	158	167	183	200
KOCAELİ	127	147	172	187	195
ZONGULDAK	117	114	158	169	175
ESKİŞEHİR	118	129	146	157	167
AYDIN	128	133	140	150	156
İÇEL	121	124	129	144	152
BURSA	109	122	128	137	142
TÜRKİYE	100	110	122	132	138

Kaynak: DPT, **Türkiye’de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1967)**, s.29.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında ilk sırada yer alan İstanbul ve Marmara Bölgesinin diğer illeri arasında farklılıklar vardır: İstanbul, Bursa, Yalova hizmet sektöründe (1980 sonrası dönemde, İstanbul’un çevre illerinde yoğun sanayileşme faaliyetleri gerçekleşmesiyle, İstanbul’un yükü hafiflemiştir.), Tekirdağ, Kocaeli ve Düzce sanayi sektöründe, Kırklareli, Edirne, Sakarya, Çanakkale, Balıkesir ve Bilecik illeri ise tarım sektöründe gelişme göstermiştir.⁷⁷

Marmara bölgesinin Türkiye’nin en gelişmiş bölgesi olması, İstanbul, Kocaeli ve Bursa gibi önemli üretim merkezlerini içinde barındırmasıyla ilişkilidir. Marmara bölgesi içinde Bursa, Kocaeli ve İstanbul’un gelişmişlik düzeyi bölge ortalamasının üzerindedir. Özellikle İstanbul, Marmara Bölgesinin ticaret, sanayi, eğitim ve kültür merkezi olarak, bölgenin sosyo-ekonomik gelişimine büyük katkı sağlamış, bu

⁷⁷İBB Yayınları, “İstanbul Büyükşehir Alanı Ve Çevresinde; Sanayi Sektörü Gelişim Sürecinin Mekansal Boyutu İle Birlikte İncelenmesi Ve Araştırılması, Bu Sektörün Geleceğe dönük Mekansal Gelişme eğilim Ve potansiyellerinin Belirlenmesi ve Metropoliten Kentin Stratejik Planlanmasına Veri Oluşturacak Sanayi Ağırlıklı Senaryoların Hazırlanması İşİ”, s.18.

gelişmenin bölgeye sağladığı avantajlardan Kocaeli, İstanbul'a yakınlığı dolayısıyla en büyük payı almış ve İstanbul'dan sonra bölgenin en hızlı gelişen merkezi olmuştur.⁷⁸

3.4.2. Sınai Gelişmelerin Doğurduğu Sorunlar

İstanbul'un gelişmişliğinden doğan avantajların yanı sıra bazı olumsuz etkiler de ortaya çıkmıştır. Nüfusun hızla artması, sanayileşmeden doğan tahribata (kültür değerlerinin tahrip edilmesi, kültürel ve doğal dokunun bozulması) sebep olmaktadır.

İstanbul, ekonomik faaliyetlerin yığılma gösterdiği ve bu yığılmaların sunduğu iç ekonomi avantajlarının yanı sıra, ekonomik, sosyal, mali, mekansal ve yönetsel sorunların da hasıl olduğu büyük kent özelliklerini yansıtmaktadır.⁷⁹

İstanbul'da sanayinin doğurduğu sorunlar, sanayi işletmelerinin büyüklüğü, üretim biçimi ve üretim türüyle bağlantılı olarak farklı sonuçlar doğurmakta; büyük sanayiler genellikle organize sanayi alanlarında ve şehrin dış kesimlerinde bulundukları için küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri kadar yoğun bir şekilde kent dokusuna ve çevresine zarar vermeyeceklerdir.⁸⁰

İstanbul'da yatırımların plansız bir şekilde yapılmış olması, sınai tesislerin atıklarının su havzalarında, derelerde, içme suyu havzalarında (Başta Ömerli ve Terkos Barajı bulunmaktadır.) ve Marmara Denizinde kirliliğe ve ekolojik dengenin bozulmasına sebep olmanın yanı sıra bu alanlara nüfus çekerek denetimsiz konut yapılaşmasına da sebep olmuştur.⁸¹

Sanayi tesislerinin taşıdığı diğer önemli hususlar da şehir merkezinde kentsel arsa fiyatlarının artması, ulaşım, saha yetersizliği ve teknolojik gelişmeler, sanayinin desantralizasyonunu gündeme getirmiş, bu sebeple bir yandan desantralizasyon eğilimleri ve yeni sanayi alanı ihtiyaçları, diğer yandan birbirlerinin girdi - çıktısını

⁷⁸ DPT, Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi(1963-1967),s.117.

⁷⁹ Arslan, s.11.

⁸⁰ İBB Yayınları."İstanbul Büyükşehir Alanı Ve Çevresinde; Sanayi Sektörü Gelişim Sürecinin Mekansal Boyutu İle Birlikte İncelenmesi Ve Araştırılması, Bu Sektörün Geleceğe dönük Mekansal Gelişme eğilim Ve potansiyellerinin Belirlenmesi ve Metropolen Kentin Stratejik Planlanmasına Veri Oluşturacak Sanayi Ağırlıklı Senaryoların Hazırlanması İşi", s.29.

⁸¹ A.g.e., sy:29.

kullanan sanayilerin bir arada bulunma arzu ve eğilimleri, yeni oluşturulacak sanayi alanlarının planlanmasını ve organizasyonunu zorunlu hale getirmiştir.⁸²

Böylece, Türkiye’de planlı sanayi bölgeleri oluşturulması için ciddi adımlar atılmış, neticede Organize Sanayi Bölgeleri’nin temelleri atılmıştır.

3.5. İstanbul Sanayi Bölgeleri

3.5.1. Organize Sanayi Bölgeleri (OSB)

4562 sayılı Organize Sanayi Bölgeleri Kanununda yer alan tanıma göre OSB, Sanayinin uygun görülen alanlarda yapılanmasını sağlamak, çarpık sanayileşme ve çevre sorunlarını önlemek, kentleşmeyi yönlendirmek, kaynakları rasyonel kullanmak, bilgi ve bilişim teknolojilerinden yararlanmak, sanayi türlerinin belirli bir plan dahilinde yerleştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla; sınırları tasdik edilmiş arazi parçalarının imar planlarındaki oranlar dahilinde gerekli idari, sosyal ve teknik altyapı alanları ile küçük imalat ve tamirat, ticaret, eğitim ve sağlık alanları, teknoloji geliştirme bölgeleri ile donatılıp planlı bir şekilde ve belirli sistemler dahilinde sanayi için tahsis edilmesiyle oluşturulan ve bu Kanun hükümlerine göre işletilen mal ve hizmet üretim bölgeleridir.

3.5.1.1.OSB Tarihçesi

Dünyada ilk OSB uygulamaları, XIX.yüzyılın ilk yarısında ABD’de tekstil imalathanelerinin fiziksel yerleşmelerle bir araya toplanmasıyla kendiliğinden ortaya çıkmış; 1885 yılında ilk kez ABD’de Sanayi Bölgesi fikri ortaya atılmış, ancak Organize Sanayi Bölgeleriyle ilgili ilk bilinçli uygulama 1896 yılında İngiltere’nin Manchester kenti yakınlarında kurulan 'Trafford Park' uygulamasıyla gerçekleşmiştir⁸³.

ABD’de Chicago kentinde 1905 ve 1909 yıllarında kurulan ve modern anlamda kurulan sanayi bölgelerinin ilk örnekleri olan 'Central Manufacturing' ve 'Clearing' isimli sanayi bölgeleridir ve ABD’deki bu uygulamalar, özel sektör tarafından kar elde etme amacıyla gerçekleştirilmiştir⁸⁴.

İngiltere’deki Organize Sanayi Bölgelerinin kuruluş amacı ise, geri kalmış

⁸² A.g.e., sy:29.

⁸³ <http://www.osbuk.org/index.php?page=content/osbuygulama&id=1>, (14Haziran 2011)

⁸⁴ A.g.e..

bölgelerde işsizlikle mücadele etmek olmuştur. Nitekim, 1929 yılında İngiliz ekonomisini çökerten Büyük Dünya Bunalımı sonrasında, bunalımdan etkilenen kömür, çelik ve gemi inşa sanayilerinden açıkta kalan işgücü, gelişmiş sanayi merkezlerine akın etmiştir⁸⁵.

İlk OSB uygulamaları özel sektör tarafından kar güdüsüyle gerçekleştirilmişken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında OSB'ler bir devlet yatırımı olarak görülmeye başlanmış, devlet eliyle gerçekleştirilen sanayileşme, bir plan dahilinde ilerletilmiş; OSB'ler yada ABD'deki adıyla Sanayi Parkları kent dışında ancak kente yakın yerlerde konumlandırılmaya başlanmıştır.⁸⁶

1960'larda planlı kalkınma dönemiyle birlikte Türkiye'de sanayi, plan dahilinde geliştirilmeye çalışılmıştır. OSB uygulamalarının en önemli amacı, sanayi kuruluşlarının coğrafi dağılımını düzenlemek ve kontrol altında tutmak olmuş, ancak Türkiye'de bu uygulamalara ilk kez ancak 1962'de Bursa'da OSB'nin kurulmasıyla başlanmıştır.⁸⁷

Gelişmiş ülkelerde OSB'leri, sanayinin uygun dağılımını ve düzenli şehirleşmeyi sağlama aracıyken, Türkiye gibi, gelişmekte olan ülkelere ise sanayileşme, bölgesel kalkınma ve şehirlerin kalkınmasını gerçekleştirecek bir araçtır.⁸⁸

3.5.2. Türkiye'de Organize Sanayi Bölgesi Tesisinin Önemi

Organize Sanayi Bölgeleri sanayileşmenin en önemli araçlarından biridir. OSB'lerin belirli bölgelerde kurulmuş olması, sanayilerin düzenli bir şekilde oluşumuna katkı sağlamakta ve sanayileşme anlamında olduğu kadar şehirleşme anlamında da gelişime zemin oluşturmaktadır. OSB'leri, sınai faaliyetlere uygun yer seçimi yapıp planlanarak, sanayi oluşumu ve faaliyetlerin sürdürülebilirliğine imkan sağlayacak alt yapı oluşumlarını da gerçekleştirir.

⁸⁵A.g.e..

⁸⁶A.g.e..

⁸⁷A.g.e..

⁸⁸Güneş N. Berberoğlu, "Eskişehir Organize Sanayi Bölgesinin Şehrin Ekonomisine ve Sanayiine Katkısı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi SBE, 1984), s.7-8.

Organize sanayi bölgesinin tesisi, genel anlamda sanayinin gelişmesini ve böylece iktisadi kalkınmayı hızlandıracak, yeni iskan alanlarının oluşumunu sağlayacak, su elektrik, yol gibi alt yapı tesislerinin daha ucuza edinimini sağlayacak, sanayi ve iskan alanları arasında düzeni sağlayacak, depolama ve ulaştırma hususunda oluşacak ihtiyaçları karşılayacaktır.⁸⁹

Organize sanayi bölgelerinin kuruluş amaçları şu şekilde sıralanabilir⁹⁰;

- Sanayinin disipline edilmesi,
- Şehrin planlı gelişmesine katkıda bulunulması,
- Birbirini tamamlayıcı ve birbirinin yan ürününü teşvik eden sanayicilerin bir arada ve bir program dahilinde üretim yapmalarıyla, üretimde verimliliğin ve kar artışının sağlanması,
- Sanayinin az gelişmiş bölgelerde yaygınlaştırılması,
- Tarım alanlarının sanayide kullanılmasının disipline edilmesi,
- Sağlıklı, ucuz, güvenilir bir altyapı ve ortak sosyal tesisler kurulması,
- Müşterek arıtma tesisleri ile çevre kirliliğinin önlenmesi,
- Bölgelerin devlet gözetiminde, kendi organlarınca yönetiminin sağlanmasıdır.

Mer'i mevzuata göre dört tip OSB tanımı bulunmaktadır. Bunlar⁹¹:

- Farklı sektörlerde faaliyet gösteren tesislerin yer aldığı Karma OSB' ler,
- Aynı sektör grubunda ve bu sektör grubuna dahil alt sektörlerde faaliyet gösteren tesislerin yer aldığı İhtisas OSB' ler,
- 4562 sayılı Kanunun 26 ncı maddesine göre özel hukuk tüzel kişilerin veya

⁸⁹Zaim, s.401.

⁹⁰<http://www.osbuk.org/index.php?page=content/osbuygulama&id=1> , (23 Haziran 2011)

⁹¹A.g.e..

gerçek kişilerce kurulan Özel OSB'ler,

- Organize Küçük Sanayi Bölgeleri (OKSB) dir.

3.5.3. İstanbul Organize Sanayi Bölgeleri

1980'lerden sonra kurulmaya başlanan organize sanayi bölgelerinin kuruluş amacı, İstanbul'un özellikle tarihi yarımada (Fatih-Eminönü), Kağıthane ile Haliç çevresine yayılan, çıkardıkları atık, duman, gürültü vb. gibi insan sağlığına zararlı unsurlarla çevreyi kirleten, bu suretle kente ve kent insanına zarar veren, şehircilik açısından olumsuz bir durum ortaya çıkaran küçük ve orta boy sanayi işletmelerini, meskun alanlar dışında, şehircilik ilkelerine uygun ve her türlü altyapısı hazırlanmış alanlarda toplayarak, çevreye zarar vermeden faaliyetlerinin sürdürmelerini sağlamaktır. Sanayi alanlarının disiplin temellerine oturtulması amaçlanmıştır. Şehir içerisinde kalan işletmelerin şehrin dış kısımlarına nakliyle sanayinin organize hale getirilmesi ve böylece şehir görünümünün düzgünleştirilmesi gerçekleştirilmiştir.

İncelediğimiz 1960-1980 arası dönemde organize (büyük) sanayi faaliyetleri başlatılmış, ancak organize sanayi bölgesi oluşumu gerçekleşmemiş, ancak OSB kuruluşunun gereği ve önemi artık üzerinde tartışılmaz bir duruma gelmiş, gerekli altyapı oluşumları gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Organize Sanayi Bölgelerinde, sanayi bölgelerinde yatırımlar yapılmasının yanı sıra, sanayi alanları dışında da sanayileşme devam etmiş, sanayinin uygun görülen alanlarda yapılandırılması konusunda yapılan yasal düzenlemeler sonucunda çok önemli bir gelişme görülmemiş, kentleşmeyi yönlendirme hususunda da yetersiz kalınmıştır.⁹²

İstanbul'da ilk olarak Dudullu Organize sanayi bölgesi (İDOSB)'nin kuruluşunun temelleri atılmıştır. İMES sanayi sitesinin temelleri 1976'da atılmış ve planlamayla birlikte yürütülen inşa faaliyetleri ancak 1986 da inşaatını tamamlayıp

⁹² İbicioğlu, H., H. Karadal, İ. Doğan Ve M. T. Çuhadar, "Organize Sanayi Bölgelerinin Bürokratik Sorunları Ve Yasal Düzenlemeler Üzerine Bir Araştırma", Selçuk Üniversitesi, SBE, http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Hasan%20%C4%B0B%C4%B0C%C4%B0O%C4%9ELU%20-%20Himmet%20KARADAL%20-%20%C4%B0dris%20DO%C4%9EAN%20-%20M.%20Turan%20%C3%87UHADAR/%C4%B0B%C4%B0C%C4%B0O%C4%9ELU,%20HASAN%20VD..pdf, (25 Haziran 2012).

faaliyete başlamış olan İMES, Kasımpaşa ve Haliç’de faaliyet gösteren Madeni Eşya Üreticilerin, modern ve sağlıklı şartlarda çalışabilme amaçları ile kurulmuştur.⁹³

Türkiye topraklarındaki OSB alanı içerisinde İstanbul OSB’nin payı ise % 3’tür.

Tablo.5
Türkiye Organize Sanayi Bölgelerinin İçinde İstanbul'un Yeri

	2009 Yılı Nüfus Sayımı Kesin Sonuçları	OSB Sayısı	OSB Toplam Alanı (m ²)	Kişi Başına Düşen OSB Alanı (m ²)
İstanbul	12.915.158	8	21.292.600	1,65
Türkiye	72.561.312	263	699.907.800	9,65

Kaynak: <http://www.osbuk.org.tr/index.php?page=content/osbuygulama&id=1>, (26 Eylül 2011)

Toplam 2.129,26 hektarlık OSB alanına sahip olan İstanbul’da, İstanbul Deri Sanayi Bölgesi, en fazla alana sahip OSB’dir. Ardından 700 hektarlık alanla İkitelli OSB gelir. En küçük alana ise 51 hektarla Boya ve Vernik OSB sahiptir.

Tablo.6
İstanbul’daki OSB’lerin Fiziki Durumu

İLLER	OSB ADI	OSB ALANI BRÜT (Hektar)
İSTANBUL	İKİTELLİ	700,00
	TUZLA MERMERCİLER	80,00
	İSTANBUL DERİ	741,26
	İSTANBUL BOYA VE VERNİK	51,00
	İSTANBUL TUZLA KİMYA SANAYİCİLERİ	72,00
	İSTANBUL DUDULLU	265,00
	İSTANBUL TUZLA	60,00
	BEYLİKDÜZÜ	160,00

Kaynak: <http://www.osbuk.org.tr/index.php?page=content/osbuygulama&id=1>, (27 Haziran 2011)

⁹³ <http://www.idosb.org.tr/bolumler.asp?category=115000000>, (26 Eylül 2011)

3.6. İstanbul Sanayinde İşyerleri

Bu kısımda, İstanbul sanayindeki işyerlerinin dönemsel olarak gelişimi açıklanmıştır.

3.6.1.Cumhuriyet Devrinde İstanbul'daki Sanayi İşyerlerinin Gelişme Seyri

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine çok gelişmiş, büyük bir sınai alt yapı mirası kalmamıştır. Bir ülkenin gelişmişliği, sanayisinin gelişmişliği ile doğru orantılıdır. Bu düşünceden hareketle, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren sınai gelişmeye çok büyük önem verilmiştir.

Planlı, devlet eliyle sanayileşme İstanbul dışında, Anadolu'da gelişmeyi öngörürken, özel teşebbüs eliyle gerçekleştirilen yatırımlar neticesinde, İstanbul sanayi de çok büyük değişimlere şahit olmuştur.

1923-1929 arası devrede Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılmasına rağmen gelişme yavaş gerçekleşmiş, 1930-1938 arasında sanayi teşvik hareketleri artarak devam etmiş, işyerleri de bu sebepten ötürü sayıca artmıştır⁹⁴.

Sanayinin gelişmesi, sınai işyerlerinin sayıca artması, 1939-1945 arası dönemde II. Dünya Savaşı, iktisadi, sosyal ve siyasi rejim bakımından bir değişime sebep olurken, gelişme hızını da yavaşlatmış, sınai gelişme 1960'a kadar iniş ve çıkışlar göstermiş, ancak 1960'da ihtilal sebebiyle en düşük seviyesine varmış, 1961'den sonra tekrar canlanmaya başlamıştır⁹⁵.

3.6.2. İstanbul İmalat Sanayiinde İşyerleri

1950'lerde İstanbul'da, şehir içi bölgelerde çok sayıda ufak çaplı üretim tesisleri mevcuttu. Ancak büyük çaplı üretim tesisleri sınırlı sayıdaydı. Bu tarihlerde İstanbul şehri çok genişlemiş, dolayısıyla sanayi tesisleri için, şehrin dış kesimlerinde geniş ve ucuz arazi bulmak kolaylaşmış, özellikle ağır hammadde üretiminde bulunan ve çok fazla münakale sıkıntısı olmayan sanayi tesisleri şehrin dış kesimlerine kaymıştır. Ağır sanayi karakterinde olmayan ve geniş sahaya ihtiyacı olmayan hafif sanayi tesisleri,

⁹⁴ Zaim, s.103

⁹⁵ A.g.e, s.103

şehir içinde işçi, pazar, su, elektrik ve münakale koşullarının elverişli olması⁹⁶ sebebiyle Karaköy, Eminönü, Şişli gibi şehrin merkezi bölgelerini tercih etmiştir.

Şehir içerisindeki bu iş merkezlerinde mekan sıkıntısı olduğundan dolayı, iş hanı karakterinde katlı üretim merkezleri gelişmiş, ancak bu tarz merkezi iş hanları yazıhane ve benzeri kullanışlara daha uygun oldukları için kiralari da oldukça pahalı olmuştur.⁹⁷

Karaköy ve Eminönü'ne kıyasla Bomonti'de daha cazip fiyatlı kiralık işyerleri mevcuttur. 1955 yılında Bakanlık tarafından Bomonti, "sanayi bölgesi" olarak ilan edilmiş, daha önceleri bu bölgede sanayi tesisleri sayısı 15 iken, bu yeni sanayileşme süreciyle birlikte 32 tesise yükselmiş ve Bomonti sanayi bölgesinde bilhassa 1955'den sonra kuvvetlenmiş olan "kiralık fabrika katları" mevcudiyeti sanayi faaliyetlerinin bölgeyi tercihlerinde oldukça etkili olmuştur.⁹⁸

1955'den itibaren Bomonti Sanayi Bölgesi oldukça önemli değişimler geçirmiş ve yenilenmiştir. İstanbul'un dışı doğru büyümesi ve dış çevrelerinde sanayi bölgelerinin oluşturulmasıyla Bomonti, şehir içi sanayi bölgesi haline gelmiştir.

İstanbul'un büyüklük bakımından başta gelen bölgesi Bomonti Sanayi Bölgesidir ve bölgede, 1956-1960 arasında 34, 1961- 1966 arasında ise 54 adet tesis faaliyete geçmiştir.⁹⁹

Elverişsiz topografik şartlar ve ikametgahlar yüzünden sınırlı bir saha içerisinde kalmış olan ve buna ilaveten, uygun boş arsaları hemen hemen tükenmiş olan ve kalanların da değeri çok artmış olan Bomonti Sanayi Bölgesinde, yatay gelişme engellenmişse de düşey yani katlı gelişme hız kazanmıştır; bunun yanı sıra bölgede tesis kesafetinin yoğun olması da park ve yol sorunlarını beraberinde getirmiş, yol sorununun çözümüne ilişkin olarak geliştirilen Hürriyet Tepesine uzanan asfaltın Baruthane vadisi güzergahından Kasımpaşa'ya bağlanacak olan yol projesiyle, sanayi tesisleri ile ikametgahlar arasındaki saha mücadelesine ilişkin çözüm üretilmeye çalışılmış ancak, olumsuz topografik koşullar sebebiyle yol ve saha probleminin çözümünde çok etkili

⁹⁶Erol Tümertekin, "İstanbul'da bir Sanayi Bölgesi: Bomonti", İstanbul: Baha Matbaası, 1967, s.51.

⁹⁷A.g.e., s.49.

⁹⁸A.g.e., s.48-49.

⁹⁹A.g.e., s.52-53.

olmamıştır.¹⁰⁰

İstanbul'un merkezi bölgelerindeki yoğunlaşma sebebiyle şehrin iki yakasında da dışı doğru genişlemeler gerçekleşmiş, bu genişleme sanayi bölgeleri için de yeni mekan olanakları sağlamıştır. Uzun vadeli sanayi planları tamamlanıncaya kadar ki süreçte İstanbul'daki sanayi bölgeleri, Rami, Topkapı, Levent Oto Sanayi, Bomonti, Haliç, Haznedar, Bahçelievler, Maltepe ve Kartal olarak tespit edilmiştir.¹⁰¹

3.6.2.1.Cumhuriyet Devrinde 1961'e Kadar İşyeri Sayısının Gelişme Seyri

Ele aldığımız 1960-1980 arası İstanbul Sanayiinde mevcut işyerleri sayılarından bahsetmeden evvel Cumhuriyet tarihinin başından itibaren sanayinin işyerleri sayısı açısından gelişme seyri araştırmamızın temelini oluşturması açısından kısaca açıklayalım:

Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul sanayinde çok büyük bir gelişme olmamıştır. Sanayi planlarının gündeme alınması ile birlikte sanayi işyerlerinin sayısı da artmıştır. 1929'da 180 olan işyeri sayısı 1938'de 397'ye, planlı kalkınma sürecinin başında ise 2662'ye ulaşmıştır.

1923'den 1961'e kadar iktisadi koşullar göz önünde bulundurularak, süreç bazı devrelere ayrılmış ve bu devreler baz alınarak işyeri sayıları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tabloda ele alınan ilk devrede, fabrika sanayi Osmanlı Devleti döneminde hiç yok değilse de, Cumhuriyet dönemindekine oranla çok küçük bir yere sahiptir. Osmanlı fabrika sanayi özellikle İstanbul'da konumlanmış, Cumhuriyet döneminde de İstanbul, imalat sanayinin merkezi olmaya devam etmiştir.

1923-1930 arası ikinci devre, Cumhuriyet rejimiyle birlikte yeni atılımların yapıldığı bir devre olmuştur.

¹⁰⁰A.g.e., s.72,73,75.

¹⁰¹A.g.e., s.74.

Tablo.7

İstanbul'daki Sanayi İşyerlerinin Kuruluş Yıllarına Göre Gelişim Seyri

Devreler	İşyeri Sayısı	Toplam İçindeki Payı (%)	Yıllık Ortalama
1923'den Önce Kurulanlar	108	3,6	-
1923-1929	72	2,4	10,2
1930-1938	217	7,3	24,1
1939-1945	254	8,6	36,2
1946-1949	260	8,2	65
1950-1954	647	21,8	129,4
1955-1959	935	31,6	186,4
1960-1961	169	10,3	152,5
Bilinmeyen	-	5,7	-
Toplam	2967	100,00	76,0

Kaynak: Zaim, s.101.

Sanayinin gelişmesi ve iktisadi istikrar sağlanması için uygun ortamın hazırlandığı 1923-1930 arası devrenin ancak sonlarına doğru kapitülasyonların kaldırıldığı, gümrük istiklaline kavuşulduğu ve Teşvik-i Sanayi kanunu ile gümrük himayesine henüz başlandığı ve genel iktisadi koşulların yeni hazırlanmaya başlandığı bu dönemde, sanayinin gelişim hızı yavaş seyretmiş; 1938'e kadar ki devrede koşulların olgunlaşıp meyvelerini vermeye başlamasıyla sanayinin gelişme hızı da yükselmiştir.¹⁰²

Sonraki dönemde II.Dünya Savaşı'nın vuku bulmasıyla sanayileşme adına büyük bir atılım gerçekleşmemiş, gelişme hızı daha yavaş seyretmiştir.

İstanbul Sanayi iş yeri adedi açısından en hızlı gelişmeye 1950'den sonra şahit olmuş, İstanbul'daki toplam sanayi tesislerinin %64'ü bu devrede kurulmuştur. 1960'dan sonra sanayileşme hızında ve işyerleri sayısında gerçekleşen ani düşüş ise ihtilalin gerçekleşmesine ve sonrasında peydah olan olumsuz koşullardan kolay kolay çıkılamamasına bağlıdır.

¹⁰² Zaim, s.100-101

3.6.2.2.1960-1980 Arası Dönemde İşyerleri Sayısının Gelişme Seyri

1969-1980 arası dönemde İstanbul ve Türkiye'deki işyerleri ele alınırken 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri ve 9 ve daha az kişi çalışan, fakat 50 ve daha fazla beygircü kullanılan işyerleri kapsanmış, ayrıca 1964 yılına kadar İstanbul verileri elde edilemediğinden, 1964'e kadarki dönem ele alınmamıştır¹⁰³.

Tablo.8

Toplam İmalat Sanayindeki İşyerlerinin İstanbul'daki Payı

Yıllar	Toplam İşyeri Sayısı	Yıllar	Toplam İşyeri Sayısı
1961	1367	1971	2078
1962	2967 ¹⁰⁴	1972	2359
1963	1293	1973	2416
1964	1389	1974	2445
1965	1391	1975	2495
1966	1405	1976	2509
1967	1446	1977	2035
1968	1727	1978	3349
1969	-	1979	3556
1970	-	1980	3919

Kaynak: 1961 Yılı İçin DİE Yıllık Araştırması ve 1963 Yılı İçin DİE Yayın No;547 Aktaran: Sabahattin Zaim, s.118, 39.Cetvel ; DİE Sanayi İstatistikleri Aktaran: Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyatı.

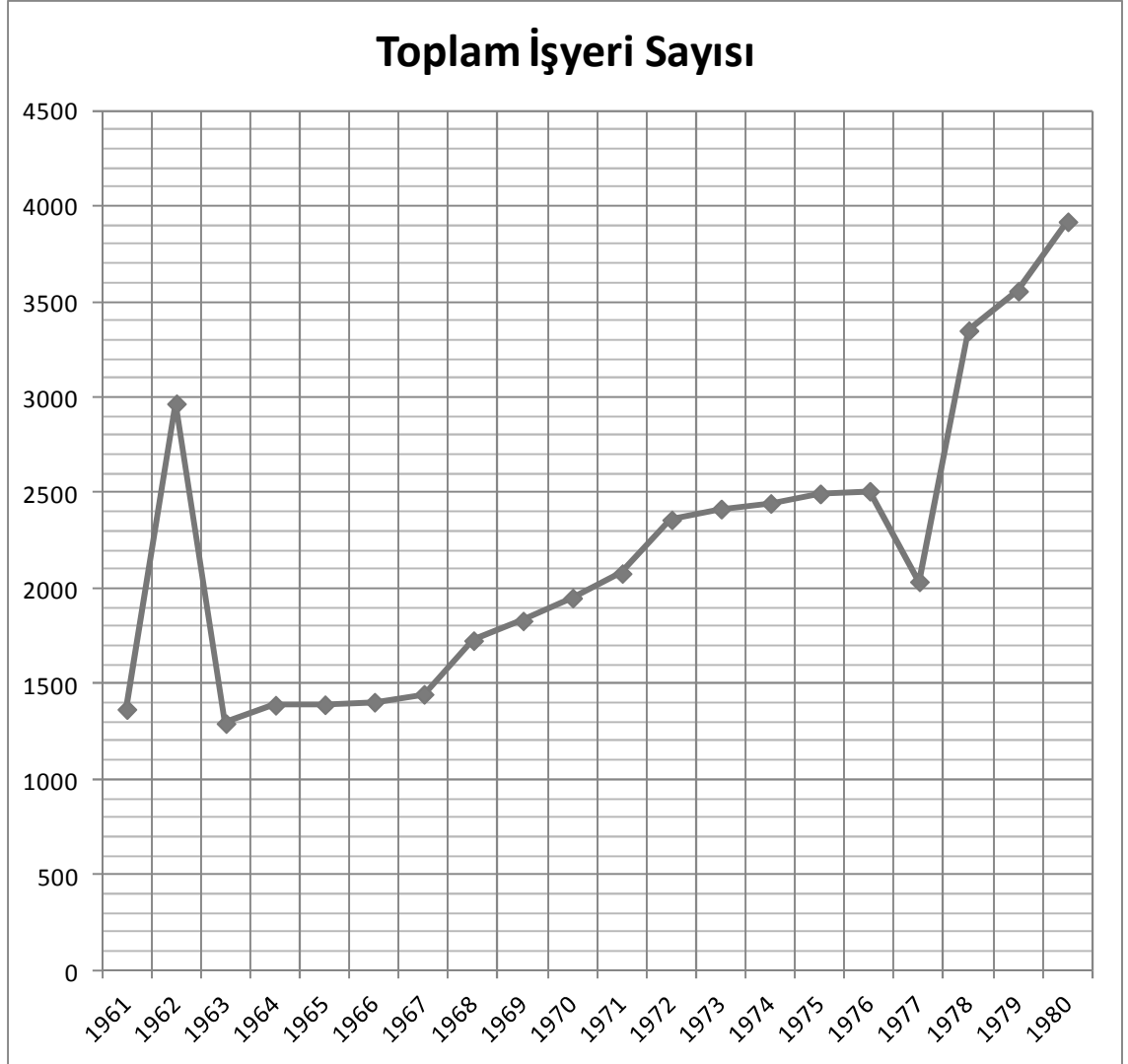
*1976-1979 yılları İstanbul verileri geçici sonuçlardan değerlendirildiğinden bazı hatalı sonuçlar görülebilmektedir.

**1963-1968 yılları arası ve 1971 yılından itibaren verilen bilgilerde devlet sektörünün tamamı ile özel sektörün 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerleri kapsanmıştır.

***1970 yılında, devlet sektörünün tamamı ile özel sektörde 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerleri ile 9 ve daha az kişi çalıştıran, fakat 50 ve daha fazla beygircü kullanan işyerleri kapsanmıştır.

¹⁰³ İstanbul Külliyyatı, **Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Sanayi, I**, s.11-12.

¹⁰⁴ DİE, Sanayi Sayımları, 1927, Yay.No.584. Sy.46-56 Aktaran: Zaim, s.107. (4 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri kapsanmıştır.)

Şekil 2. İstanbul'daki Toplam İşyeri Sayısı (1961-1980)

Kaynak Ek 1.

1964'de, imalat sanayi açısından Türkiye'deki işyerleri sayısı 3127 iken, İstanbul'da bu rakam 1389'dur. Yani İstanbul'daki işyerleri, Türkiye'deki toplam işyerlerinin %44'ünü oluşturmaktadır. 1980'de ise Türkiye'deki işyerleri sayısı 8710 iken, İstanbul'da 3919'dur. Yani İstanbul'daki işyerleri, Türkiye genelindekilerin %45'ini oluşturmaktadır. Oransal olarak bu rakamda çok büyük bir gelişme görülmesine de sayı itibariyle K ve İstanbul'da yakın düzeylerde gerçekleşmiştir. Yıllar arasında İstanbul genelindeki artış hızı %182, Türkiye genelinde ise %178 olmuştur.

1963’de işyerleri açısından en fazla paya sahip olan sektörler %91,18’lik oranla giyim, %89,58’lik oranla elektrikli makine , %88’lik oranla kağıt sanayi ve %84’lük oranla deri sanayi olmuştur.

1963’ten 1967’ye kadarki süreçte bu sektör paylarında düşüş gerçekleşmiştir. Buna karşın payı 1963’te çok düşük olan tütün ve petrol sanayi ise 1967’de artmıştır. Artış gözlenen diğer iş kolları ise dokuma, matbaa kauçuk ve madeni eşya sanayi olmuştur.

Tablo.9
İşyeri Sayısına Göre Türkiye Büyük Sanayinde İstanbul'un Payı

	1963 (%)	1967 (%)
Gıda	31,58	28,67
İçki	28,57	33,30
Tütün	12,94	10,68
Dokuma	34,50	37,68
Giyim	91,18	77,50
Ağaç	29,88	27,32
Mobilya	50,00	43,49
Kağıt	88,47	85,72
Matbaa	50,46	55,29
Deri	84,14	82,16
Kauçuk	52,53	54,34
Kimya	66,66	57,80
Petrol	14,29	33,34
Cam	27,00	21,22
Maden İzabesi	50,00	44,59
Madeni Eşya	66,27	71,83
Makine	44,58	42,34
Elektrikli Makine	89,58	86,05
Taşıt	42,59	52,93
Diğer	90,32	86,21
Toplam	43,27	43,48

Kaynak: DPT, Yayın No.1017, s.307 Aktaran: Zaim s.96.

3.6.3. İşyerlerinin Sanayi Odası İle İlişkisi

3.6.3.1. Büyük Sanayi Gurubunda

İstanbul'da 10 ve on'dan fazla işçi çalıştıran 1367 işyerinden 1039'u İstanbul Sanayi Odasına kayıtlı olup, 328'i, yani işyerlerinin % 24'ü kayıtlı bulunmamakta ve kayıtlı olmayan bu işyerlerinin çoğu sanayi işyeri adı altında toplanmasına rağmen sanayi karakteri taşımamakta, daha ziyade ticarî karaktere sahip işyerleri olduğu için Sanayi Odasına değil, Ticaret Odasına kayıtlı bulunmaktadır.¹⁰⁵

3.6.3.2. Küçük Sanayi Gurubunda

Mahiyeti icabı 4 - 9 işçi çalıştırması gereken küçük sanayi gurubundaki 1600 işyerinden sadece % 33,4 ünün Sanayi Odasında kaydı bulunmaktadır.¹⁰⁶

3.7. İstanbul İmalat Sanayiinde Sanayi İşkolları

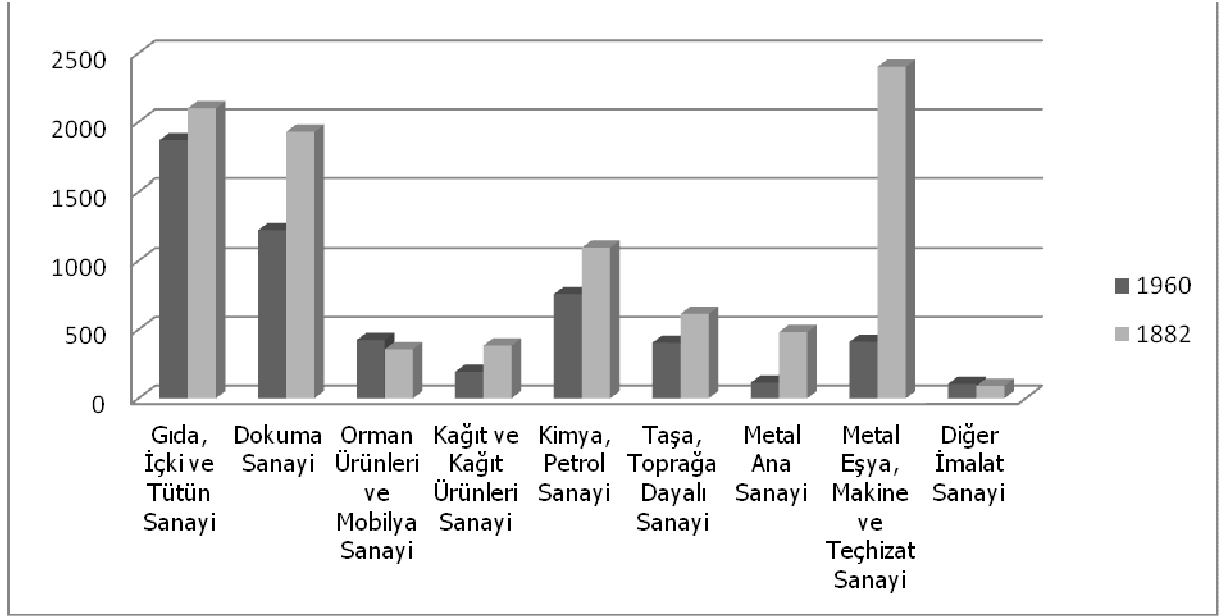
İstanbul, pek çok işkolunun üretime aktif bir şekilde katılması ve faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için uygun bir sanayi bölgesi olmuştur. Ele aldığımız dönemdeki başlıca işkolları, metal eşya, makine ve teçhizat sanayi, dokuma sanayi, kimya ve petrol sanayi, gıda, içki, ve tütün sanayidir. Bunların yanında, metal ana sanayi, kağıt ve kağıt ürünleri sanayi, orman ürünleri ve mobilya sanayi, taş ve toprağa dayalı ürün sanayi, deri ve diğer imalat sanayi olarak adlandıracağımız küçük çaplı sanayi kolları da İstanbul imalat sanayinde çok önemli paylara sahiptir.

1964-1980 yılları arasında Türkiye genelinde ve İstanbul'da en fazla artış metal eşya ve makine ve teçhizat sanayinde gerçekleşmiştir. Şekillerde yer alan diğer tüm işkollarında Türkiye ve İstanbul'da aynı doğrultuda değişim göstermiş, diğer imalat sanayi hariç tüm iş kollarında artış gerçekleşmiştir. Bunun yanında haricen farklılık gösteren diğer bir işkolu da orman ürünleri ve mobilya sanayi olmuştur. orman ürünleri

¹⁰⁵Tabakoğlu, **İstanbul Ekonomisi**, s.36.

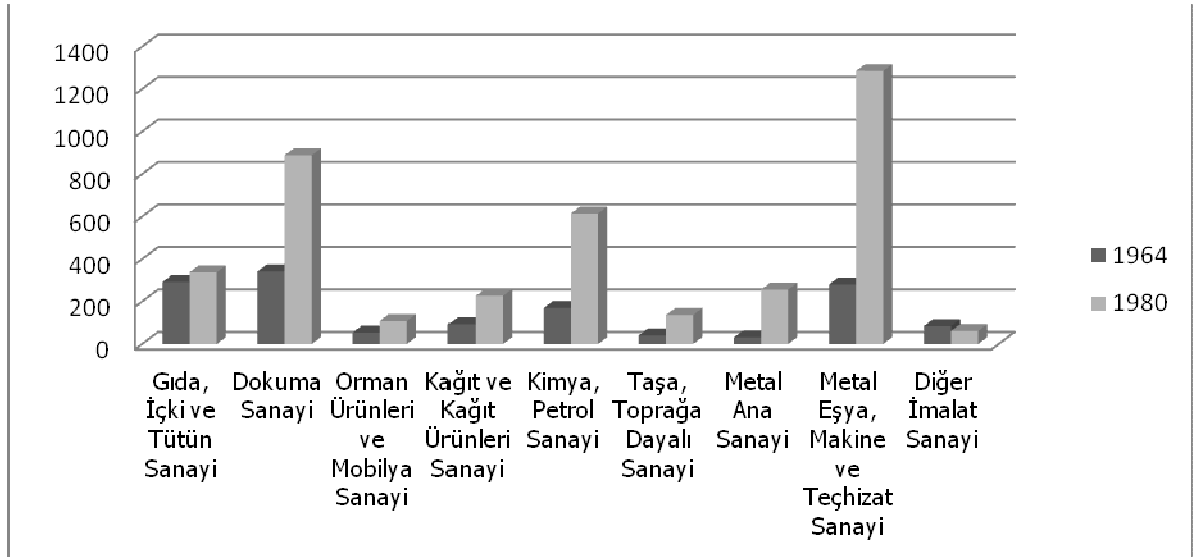
¹⁰⁶A.g.e., s.36.

ve mobilya sanayi Türkiye genelinde azalma eğilimim göstermiş, İstanbul’da ise artma eğiliminde bulunmuştur.

Şekil 3. İmalat Sanayi Grupları İtibariyle İşyerleri, TÜRKİYE

Kaynak: Ek 1.

Şekil 4. İmalat Sanayi Grupları İtibariyle İşyerleri, İSTANBUL

Kaynak: Ek 1.

3.7.1. İmalat Sanayi İşkollarında Kamu Ve Özel Sektör Payları

İstanbul imalat sanayinde 1964 kamu ve özel sektör bazında sektör paylarını incelemek olursak, kamu sektörünün en fazla pay sahibi olduğu sektörler, tütün ve sigara sanayi, kağıt sanayi ve petrol ürünleri sanayidir.

Lastik sanayi, plastik sanayi ve cam sanayinde ve kara yolu taşıtları sanayinde özel sektörün payı hiç bulunmamaktadır.

Özel sektör ise kamu sektörünün hiç el atmadığı işkollarında faaliyet göstermekle birlikte makine imalat sanayi, elektrik makineleri sanayi, madeni eşya sanayi, deri ve kösele sanayi, dokuma sanayi ve tarım araçları sanayinde çok önemli paylara sahiptir.Özel sektörün hiç payının bulunmadığı tek sektör ise demir yolu taşıtları sanayidir.

Aşağıdaki tablo, kamu ve özel sektörün sanayi üretimindeki paylarını göstermektedir;

Tablo.10**İmalat Sanayi Kollarında Sektörlerin Tahmini Payları (1964)**

Sanayi Kolları	Kamu Sektör Oranı%	Özel Sektör Oranı %
Gıda Sanayi	49	51
İçki Sanayi	54	46
Tütün ve Sigara Sanayi	97	3
Dokuma Sanayi	16	84
Orman Ürünleri Sanayi	48	52
Kağıt Sanayi	90	10
Basın Sanayi	18	82
Deri ve Kösele Sanayi	15	85
Lastik Sanayi	-	100
Plastik Sanayi	-	100
Kimya Sanayi	40	60
Petrol Ürünleri Sanayi	84	16
Seramik	35	65
Cam Sanayi	-	100
Çimento	50	50
Toprak Sanayi	27	73
Demir-Çelik ve Metalurji	72	28
Demirden Gayri Metaller Sanayi	57	43
Madeni Eşya Sanayi	13	87
Makine İmalat Sanayi	10	90
Tarım Araçları Sanayi	13	87
Elektrik Makineleri Sanayi	3	97
Elektronik Sanayi	12	88
Taşıt ve Onarım Sanayi		
a.Karayolu Taşıtları	-	100
b.Demiryolu Taşıtları	100	-
c.Gemi İnşaatı	68	32
d.Küçük Sanayi	18	82

Kaynak: **Türk Ekonomisinin 50 Yılı**, İstanbul İktisadi Ve Ticari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50.Yıl Armağanı, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1973, s.99.

Devlet, imalat sanayiindeki faaliyetlerini bizzat ya da Türkiye ekonomisinin üretken sektörlerinin hemen hemen hepsinde mevcut bulunan 'İktisadi Devlet Teşekkülleri' adı verilen kuruluşlar aracılığıyla yapmaktadır.¹⁰⁷

Türkiye’de KİT’lerle ilgili ilk genel ifade, 1938 yılında 17.06.1938 tarih ve 3460 sayılı, Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanunda yer almış, bu yasa da sermayesinin tamamı Devlete ait olan ve kendi kanunlarında bu Kanuna tabi oldukları belirtilen, tüzel kişiliği haiz, idari ve mali yönden özerk ve sorumluluğu sermayeleri ile sınırlı olan kuruluşlar “İktisadi Devlet Teşekkülü” olarak tanımlanmıştır.

1964 yılında 3460 sayılı Kanunun yerine çıkarılan 440 sayılı Kanunun 1.maddesine göre İktisadi Devlet Teşekkülleri, ”Sermayelerinin yarısından fazlası tek başına veya birlikte Devlet’e (Genel ve Katma Bütçeli İdareler) ve iktisadi devlet teşekküllerine ait olup, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan ve kuruluş kanunlarında bu Kanuna (440) tabi olacakları belirtilen teşebbüslerdir”.

Kanunun 2.maddesine göre ise: "Bu kanunun amacı İktisadi Devlet Teşekkülleriyle müesseseleri ve iştiraklerin ulusal ekonomimize faydalı olabilmesi için özerk bir tarzda karma ekonominin kurallarına ve ekonomik gereklere uygun olarak yönetilmelerini, karlılık ve verimlilik anlayışı içinde çalışmak ve sermaye birikimine yardım etmek suretiyle daha fazla yatırım kaynağı yaratmalarını ve bu amaca ulaşmak için denetlenmelerini sağlamaktır."

¹⁰⁷A.g.e., s.100.

Tablo.11

İktisadi Devlet Teşebbüslerinin Ve Müesseselerinin Ekonomik Sektörler İtibariyle Dağılışı

Ekonomik Sektörler	Sektördeki Teşebbüs ve Müessese Sayısı
Madencilik	13
Petrol Sanayi	2
İmalat Sanayi	66
a.Gıda Sanayi	11
b.Dokuma ve Giyim	21
c.Orman Ürünleri İşleme	1
d.Kağıt	2
e.Basım	2
f.Deri ve Kösele	1
g.Kimya	7
h.Metalden Başka Mamuller	16
1.Çimento	12
2.Diğerleri	4
i.Demir-Çelik-Metalurji	3
j.Makine İmalatı	2
Enerji Sektörü	4
Ulaştırma Sektörü	6
Haberleşme	2
Turizm	2
İnşaat	8
Banka-Sigorta	8
Sosyal Güvenlik	3
Ticaret	11
Sair Teşebbüsler	3
TOPLAM	128

Kaynak: **Türk Ekonomisinin 50 Yılı**, s.101.

3.7.2. İstanbul İmalat Sanayinde İşkollarının Gelişme Seyri

3.7.2.1. Gıda, İçki, Tütün Sanayi

Tarımsal ve hayvansal hammaddeye dayalı bu sanayi kolu, un ve unlu mamuller, süt ve süt ürünleri, şeker ve şekerli gıdalar, meyve suları, meyve sebze konserveçiliğı, kuru çay, tütün ve ispi rtolu içkiler gibi sınai faaliyetleri kapsar.

Ele aldığımız dönem içinde gıda, içki ve tütün sanayinde Türkiye ve İstanbul genelindeki en büyük artış 1980 yılında gerçekleşmiştir. 1980’de bu işkolunda Türkiye’de %25,58’lik bir büyüme yaşanmışken, İstanbul’da %26,59’luk bir büyüme görölmüştür. Bir önceki yıla nazaran en büyük düşüş ise, Türkiye’de 1976’da %-7,76’lık bir oranla gerçekleşmişken, İstanbul’da 1977 yılında %-14,89’luk bir oranla gerçekleşmiştir.

Tablo.12
Gıda, İçki, Tütün Sanayinde İşyerleri

YILLAR	İSTANBUL	TÜRKİYE
1963	296 ¹⁰⁸	-
1964	292	982
1965	294	1042
1966	273	1004
1967	270	987
1968	257	962
1969	-	-
1970	-	1264
1971	305	1329
1972	315	1378
1973	308	1440
1974	308	1419
1975	299	1482
1976	282	1367
1977	240	1391
1978	289	1432
1979	267	1474
1980	338	1851

Kaynak: Ek 1.

*Zaim, s.112, cetvel 33'e göre 1960-1963 arası dönemde İstanbul'da gıda, içki, tütün sanayinde işyerleri sayısı 54'tür.

¹⁰⁸ Zaim, s.119.

3.7.2.2.Dokuma Sanayi

Türkiye’de dokuma sanayinin tüm çeşitleri mevcuttur. İlk yünlü dokuma fabrikası İstanbul Feshane (Defterdar) ve Hereke’de açılan fabrikalardır.

Dokuma sanayinde Türkiye genelinde en büyük artış 1980’de %16,57’lik oranla gerçekleşmişken, en büyük düşüş %-4,25’lik oranla 1971’de gerçekleşmiştir. İşyerleri sayısı bakımından en büyük artış İstanbul’da 1978 yılında %48,20’lik fahiş bir artışla gerçekleşirken, en büyük gerileme ise 1977’de %-7,52’lik oranla gerçekleşmiştir.

Tablo.13
Dokuma Sanayinde İşyerleri

YILLAR	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	342	786
1965	333	783
1966	348	809
1967	346	812
1968	381	838
1969	-	-
1970	-	1130
1971	470	1082
1972	506	1178
1973	538	1246
1974	532	1219
1975	557	1243
1976	572	1197
1977	529	1296
1978	784	1436
1979	790	1448
1980	889	1688

Kaynak: Ek 1.

3.7.2.3.Orman Ürünleri Ve Mobilya Sanayi

Orman ürünleri ve mobilya sanayi bakımından işyerleri sayısında gelişme oranlarının Türkiye ve İstanbul açısından minimum ve maksimum gelişimlerini inceleyelim.

Türkiye’de en büyük artış 1980 yılında %27,54 ile gerçekleşmişken, en büyük düşüş 1973 yılında %-14,75’lik oranda olmuştur. İstanbul’da ise en fazla 1978 yılında artış görülmüş ve bu oran %59,65 ile gerçekleşmiştir. En büyük düşüş ise yine 1973 yılında %-38 ile gerçekleşmiştir.

Tablo.14
Orman Ürünleri Ve Mobilya Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	54	138
1965	49	135
1966	47	134
1967	44	134
1968	47	141
1969	-	-
1970	-	258
1971	88	276
1972	100	305
1973	62	260
1974	61	267
1975	64	273
1976	67	233
1977	57	250
1978	91	282
1979	82	276
1980	109	352

Kaynak: Ek 1.

3.7.2.4.Kâğıt Ve Kâğıt Ürünleri Sanayi

Kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayinde en büyük artış Türkiye’de 1980 yılında %19,54 , İstanbul’da ise 1978’de %39,31’lik oranla gerçekleşmiş; en büyük düşüş ise Türkiye’de 1976’da %-10,16 ile, İstanbul’da ise 1977’de %-8,81 ile gerçekleşmiştir.

Tablo.15
Kağıt Ve Kağıt Ürünleri Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	94	159
1965	91	150
1966	94	152
1967	93	149
1968	96	155
1969	-	-
1970	-	253
1971	163	266
1972	166	273
1973	174	290
1974	164	284
1975	171	305
1976	159	274
1977	145	297
1978	202	297
1979	185	307
1980	227	367

Kaynak: Ek 1.

3.7.2.5.Kimya, Petrol Sanayi

Kimya sanayi Türkiye’de önceleri küçük ve dağınık olarak kurulmuş, bu nedenle geç gelişmiş bir sanayi koludur.

1960’larda kamu girişimiyle sanayileşme sürecinin hızlandırılmasına yönelik olarak gerçekleştirilen planlama faaliyetlerinde, petrokimya sanayii, öncelik verilmesi gereken sanayilerden biri olarak belirlenmiştir.

Türkiye’de petrokimya sanayinin kurulması fikri Birinci Beş Yıllık Plan döneminin başlangıcı olan 1962 yılında benimsenmiş, yapılan etüt ve araştırmalar sonucunda Petkim Petrokimya A.Ş. 03.04.1965 tarihinde Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) öncülüğünde kurulmuş, İzmit, Yarımca’da ilk petrokimya kompleksinin ilk yatırım çalışmalarına 1963 yılında başlanmış, 1969’da ikinci kompleks için İzmir Aliğa’da çalışmalara başlanmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁹ <http://www.petkim.com.tr/Sayfa/1/8/KURUMSAL.aspx> (10 Şubat 2012).

Tablo.16
Kimya, Petrol Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	170	298
1965	166	299
1966	168	296
1967	173	314
1968	169	309
1969	-	-
1970	-	376
1971	209	389
1972	237	445
1973	373	637
1974	378	660
1975	406	707
1976	417	804
1977	449	804
1978	566	854
1979	614	883
1980	615	1009

Kaynak: Ek 1.

Kimya, petrol sanayinde, işyerleri sayısı bakımından Türkiye'deki en büyük artış 1973'de %43,15'lik oranla; en büyük düşüş ise, 1968'de %-1,59'luk oranla gerçekleşmiştir. İstanbul'daki en büyük artış ise yine 1973'de %57,38'lik oranla; en büyük düşüş ise 1965'de %-2,35'lik oranla gerçekleşmiştir.

3.7.2.6. Taş Ve Toprağa Dayalı Sanayi

Taş ve toprağa dayalı sanayi kolunu seramik, cam, çimento, tuğla, kiremit ve kil gibi çoğunlukla inşaatla yönelik işkolları oluşturmuş, özellikle inşaat sektöründe çok

önemli bir yere sahip olan çimento üretimi ülkemizde çok eski tarihlerden beri yapıla gelmiş; ilk çimento fabrikası 1910 yılında İzmit Darıca'da açılmış, İstanbul'da ise ilk çimento fabrikaları Zeytinburnu ve Kartal'da açılmıştır.¹¹⁰

Taş ve toprağa dayalı sanayinde, Türkiye genelinde en büyük artış 1964 yılında* %27,74'lük bir oranla gerçekleşmişken, en büyük düşüş 1966'da %-0.54 ile gerçekleşmiştir. İstanbul'da ise en büyük artış 1978'de %53,41'lik oranla, en büyük düşüş ise 1976 yılında %-11,70'lik bir oranla gerçekleşmiştir.

Tablo.17
Taş Ve Toprağa Dayalı Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	41	175
1965	42	186
1966	39	185
1967	40	193
1968	45	209
1969	-	-
1970	-	318
1971	67	304
1972	82	355
1973	86	376
1974	90	377
1975	94	385
1976	83	379
1977	88	437
1978	135	489
1979	127	512
1980	137	596

Kaynak: Ek 1.

* Ek 1'e göre 1963'de Türkiye'de Taş ve Toprağa Dayalı Sanayinde işyerleri sayısı 137'dir.

¹¹⁰ Ertin, <https://www.anadolu.edu.tr/aos/kitap/IOLTP/2291/unite10.pdf> s.177, (3 Haziran 2012)

3.7.2.7.Metal Ana Sanayi

Metal ana sanayinde Türkiye genelinde işyerleri sayısı açısından en büyük gelişme 1964 yılında* %57,89 oranla gerçekleşmiş, en büyük düşüş ise 1967'de %-6,33 ile gerçekleşmiştir. İstanbul'da ise en büyük gelişme, 1978 yılında %51,92'lik oranla, en büyük düşüş ise 1966 yılında %-5,71 ile gerçekleşmiştir.

Tablo.18
Metal Ana Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	31	60
1965	35	77
1966	33	79
1967	33	74
1968	38	85
1969	-	-
1970	-	160
1971	83	169
1972	110	222
1973	138	286
1974	135	305
1975	151	317
1976	158	385
1977	156	375
1978	237	465
1979	247	463
1980	256	492

Kaynak: Ek 1.

* Ek 1'e göre Metal Ana Sanayi'nde 1963 yılında işyeri sayısı 38'dir.

3.7.2.8.Metal Eşya, Makine Ve Teçhizat Sanayi

Metal eşya, makine ve teçhizat sanayinde Türkiye'de en büyük artış 1972'de %23,24 ile; en büyük düşüş ise 1975 yılında %1,02'lik oranla gerçekleşmiştir. İstanbul'da ise en büyük artış 1978'de %211,29 ile; en büyük düşüş ise 1977'de %-56,09 ile gerçekleşmiştir.

Tablo.19

Metal Eşya, Makine Ve Teçhizat Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	280	434
1965	293	472
1966	323	513
1967	353	556
1968	376	606
1969	-	-
1970	-	859
1971	508	882
1972	628	1087
1973	660	1188
1974	698	1269
1975	690	1282
1976	706	1338
1977	310	1595
1978	965	1802
1979	1179	2001
1980	1286	2274

Kaynak: Ek 1.

3.7.2.9.Diğer İmalat Sanayi

Diğer imalat sanayinde Türkiye'deki en önemli artış 1964 yılında* %30,14'lük oranla gerçekleşmişken, en büyük düşüş ise 1973'de %-67,75 ile gerçekleşmiştir. İstanbul'da ise en büyük artış 1978'de %31,15 ile, en büyük düşüş ise 1973'de %-64,19 ile gerçekleşmiştir.

Tablo.20
Diğer İmalat Sanayi

	İSTANBUL	TÜRKİYE
1964	85	95
1965	88	99
1966	80	95
1967	94	109
1968	98	118
1969	-	-
1970	-	202
1971	185	234
1972	215	276
1973	77	89
1974	79	90
1975	63	74
1976	65	77
1977	61	77
1978	80	78
1979	65	77
1980	62	81

Kaynak: Ek 1.

*Ek 1'e göre 1963 yılında Diğer İmalat Sanayi'nde işyeri sayısı 73 tür.

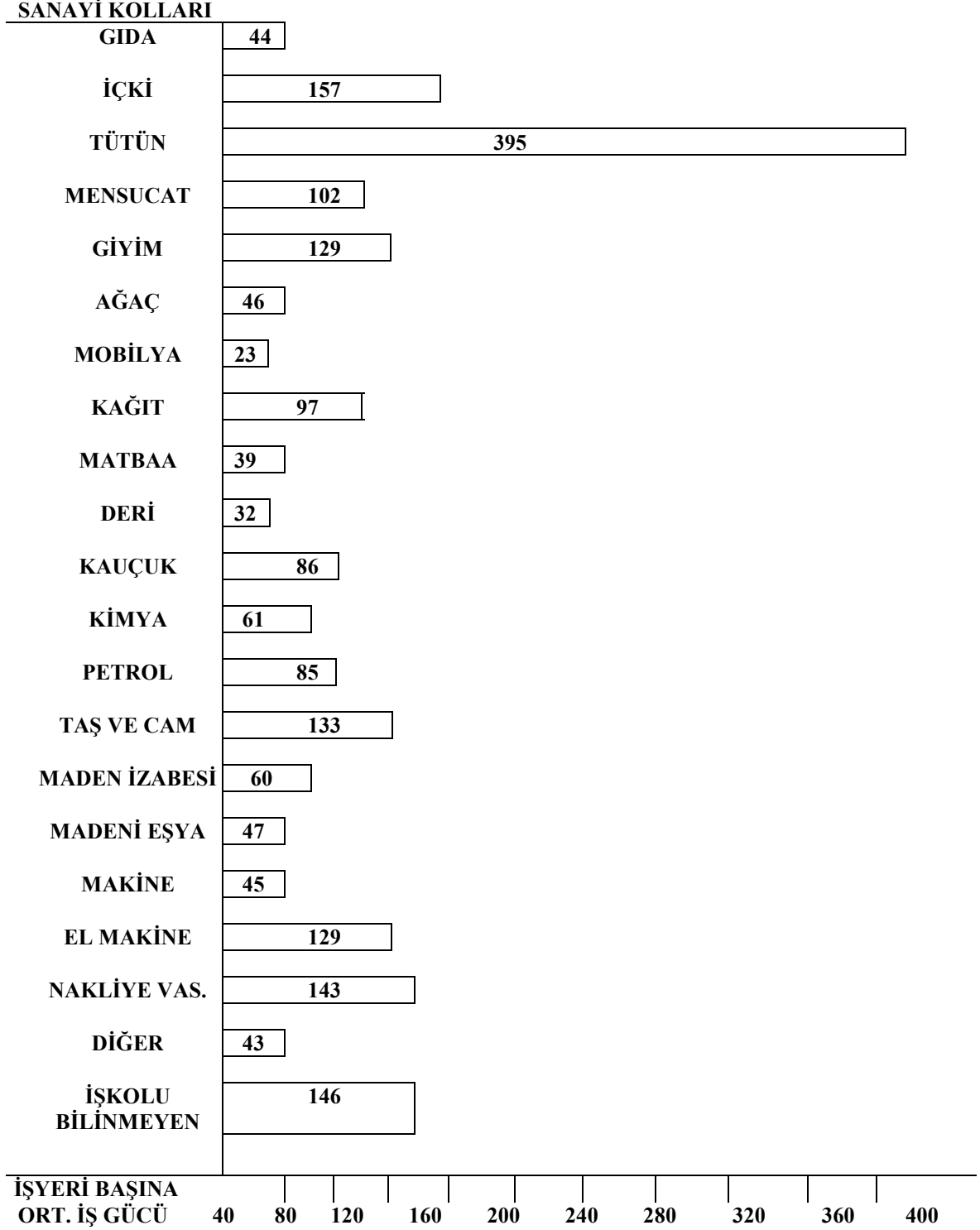
3.7.3. İşletme Büyüklükleri

İşletmelerin çalışan sayıları, işletmenin büyüklüğü hakkında bilgi sağlarlar. Sanayi işyerlerinde çalıştırılan insan sayısı göz önüne alındığında, İstanbul'daki işletme cesametinin de orta büyüklükte olduğu görülmektedir.

Tablo 21

İşletme Büyüklüğü

Büyük Sanayi Grubunda İşyerlerinin Ortalama İş Gücü Bakımından Sanayi Kollarının Durumu

TOPLAM ORT. 77

Kaynak: Zaim, s.231.

1963 yılı verilerini ele alırsak, İstanbul büyük sanayinde toplam çalışan sayısı 109,643¹¹¹, işyerleri sayısı ise 1293'tür¹¹². İşyeri başına ortalama 85 kişi düşmekte, bu da İstanbul işletme yapısının orta büyüklükte olduğunu göstermektedir.

Tablo.22
Büyük Sanayi Grubundaki İşyerlerinin Büyüklüğüne Göre Sanayi Kollarının
Gruplaşması

	Çok Büyük	Orta Büyük	Az Büyük
1	Tütün	Kağıt	Madeni Eşya
2	İçki	Kauçuk	Ağaç
3	Nakliye Vasıtaları	Petrol	Gıda
4	Taş ve Cam	Kimya	Diğer Müteferrik
5	Giyim	Maden İzabesi	Matbaa
6	Elektrikli Makine	-	Makine
7	Mensucat	-	Deri
8	-	-	Mobilya

Kaynak: Zaim, s. 230.

*Çok Büyük İşyerleri: İşyeri başına ortalama çalışan sayısı 100'den fazla,

Orta Büyük İşyerleri: İşyeri başına ortalama çalışan sayısı 50-100 kişi olan,

Az Büyük İşyerleri: İşyeri başına ortalama çalışan sayısı 20-50 kişi olan işyerleridir.

¹¹¹ DİE, 1963 Sanayi Sayımı ve Yıllık Sanayi Anketleri, Dpt: A.g.e.,sayı 1017, s.35-60 Aktaran: Zaim, s. 228.

¹¹² DİE, 1963 Yılı Sanayi Sayımı Araştırması Aktaran: Zaim,s.227.

İşkollarının İlçelere Dağılımı

İşkollarının ilçelere göre dağılımını ele alırken, ilçeleri de İstanbul'un coğrafi konumunu dikkate alarak gruplandırılabilir¹¹³:

1- Şehrin Merkezi: Beyoğlu, Beşiktaş, Eminönü, Fatih

2- Şehrin Orta Kenarlar: Üsküdar, Kadıköy, Şişli, Eyüp

3- Şehrin Dış Kenarları: Bakırköy, Zeytinburnu, Sarıyer, Beykoz, Kartal

Genel olarak orta büyüklükte olduğunu söylediğimiz İstanbul Sanayini ilçeler bazında genel bir değerlendirmeye tabi tutarak, işkollarının muhtelif bölgelerde nasıl konumlandığını görebiliriz.

İşletmelerin çalıştırdıkları işçi sayısı itibarıyla cesametleri incelendiğinde, 100'den fazla işçi çalıştıran büyük işyerleri en fazla Zeytinburnu, Eyüp, Şişli, Bakırköy ve Fatih ilçelerinde yoğunlaşmış, yani Şehrin dış ve orta kenarlarına doğru yayılmışken, en az da Beykoz, Üsküdar, Kadıköy ve Sarıyer'de temerküz etmiştir. 100'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinin toplam işyerlerine oranı özel sektörde %14, devlet sektöründe ise %3, toplamda ise %17'dir.

50-100 kişi çalıştıran orta büyüklükteki işyerleri ise Beyoğlu, Eyüp, Eminönü, Fatih, Şişli ve Zeytinburnu'nda yani şehrin merkez ve orta kenarlarında toplanmış ve son olarak 10-20 kişi çalıştıran küçük işyerleri daha çok Eminönü, Fatih, Beyoğlu, Eyüp ve Şişli'de, yani şehrin merkezinde yerleşmişlerdir.

İstanbul'daki sanayi işyerlerinin çalışan sayısı ve fabrika adedi itibarıyla durumu incelendiğinde fabrika adedinin en fazla olduğu ilçeler, Eminönü, Beyoğlu, Fatih, Şişli olarak gözlenmiş; çalışan sayısının en fazla olduğu ilçeler ise sırasıyla Eyüp, Zeytinburnu, Fatih ve Beyoğlu olarak gözlenmiştir. Eminönü, Beyoğlu, Fatih, Şişli ilçelerinde fabrika adedi açısından kamu sektörünün toplam içindeki payı %2 civarındadır.

¹¹³A.g.e., s.240.

Tablo.23

**Sayım Anında Fiilen 10 ve Daha Fazla İşçi Çalıştıran İşyerlerinin Büyüklük İtibariyle
Durumu (Çalışanların Sayısı İtibariyle Ortalama)**

	Özel Sektör								Kamu Sektör		Toplam	
	100+		50-100		20-50		10-20					
İlçeler	F	Ç	F	Ç	F	Ç	F	Ç	F	Ç	F	Ç
Bakırköy	14	6466	17	1307	12	338	14	199	2	170	59	8480
Beşiktaş	7	2012	5	333	14	500	11	174	-	-	37	3019
Kadıköy	4	1099	-	-	6	178	20	295	2	394	32	1966
Fatih	19	5515	19	1400	49	1566	62	968	3	4417	152	13835
Zeytinburnu	29	8988	17	1241	44	1356	21	295	1	2463	112	14343
Beykoz	1	272	4	298	-	-	2	32	2	3058	9	3660
Sarıyer	4	559	2	123	2	64	4	63	1	518	13	1327
Üsküdar	1	124	-	-	2	60	16	266	3	2283	22	2730
Eyüp	25	8493	27	1962	16	2034	60	880	3	4184	131	17554
Kartal	14	3397	4	296	14	484	5	77	1	214	39	4468
Eminönü	13	2479	16	1148	63	1909	100	1468	7	1676	199	8680
Beyoğlu	14	3532	22	1567	64	2040	62	954	5	5066	167	13222
Şişli	19	6746	25	1722	46	1465	47	733	3	740	140	11406
?	-	-	2	135	1	31	2	33	1	122	5	321
	164	49.632	160	11.532	333	12.025	426	6.438	34	25.305	1.117	105.011

F: Fabrika İşyeri Adedi, **Ç:**Çalışanların Sayısı

Kaynak: Zaim, s.233.

İstanbul'un sınai gelişiminde ve ekonomisinin üretkenliğinde ön planda olan ilçeler sırasıyla aşağıdaki gibidir.

Tablo.24
İstanbul'un Sınai Üretkenliği

	İlçe Adı	Çalışan Sayısı
1	Eyüp	17.554
2	Zeytinburnu	14.343
3	Fatih	13.835
4	Beyoğlu	13.223
5	Şişli	11.406
6	Eminönü	8.680
7	Bakırköy	8.480
8	Kartal	4.468
9	Beykoz	3.660
10	Beşiktaş	3.078
11	Üsküdar	2.730
12	Kadıköy	1.966
13	Sarıyer	1.327
14	Adalar	25
15	Bilinmeyen	321
	Toplam	105.025

Kaynak: A.g.e., s. 236.

3.7.4. İlçelerdeki İşkolları İtibariyle İstanbul Sanayi

İstanbul sanayinde ilçelerdeki işkolları itibariyle gelişmişlik derecelerini incelendiğinde ;

Sarıyer, Beykoz, Üsküdar, Eminönü, Fatih, Beşiktaş ve Kadıköy'de gıda sanayi en çok gelişmişken, Bakırköy, Zeytinburnu, Şişli ve Eyüp'te en çok mensucat sanayi gelişmiş; genel olarak İstanbul sanayinde de en gelişmiş işkolu gıda sanayi olduğu görülmüştür.

İlçelerde en çok gelişen işkollarını aşağıdaki tabloda gösterilmiştir

Tablo.25

İlçelerdeki İşkolları İtibariyle İstanbul'un Sınai Bünyesi

	1.derece	2.derece	3.derece	4.derece
Bakırköy	Mensucat	Madeni Eşya	Gıda	Kimya
Sarıyer	Gıda			
Beykoz	Gıda			
Üsküdar	Gıda	Mensucat		
Zeytinburnu	Mensucat	Deri	Madeni Eşya	
Beyoğlu	Gıda	Madeni Eşya	Matbaa	
Eminönü	Gıda	Mensucat	Matbaa	
Fatih	Gıda	Mensucat		
Şişli	Mensucat	Kimya	Gıda	
Kartal	Kimya	Taş, Cam		
Beşiktaş	Gıda			
Kadıköy	Gıda			
Eyüp	Mensucat	Madeni Eşya	Gıda	
Adalar	-			
İstanbul	Gıda	Mensucat	Madeni Eşya	Kimya

Kaynak: A.g.e., s.172.

Aşağıdaki tablo İstanbul sanayinde ele aldığımız çeşitli işkollarındaki işgücü potansiyelinin en çok hangi ilçelerde konumlandığı, yani işgücü itibariyle sanayi kollarının ilçelerdeki gelişmişlikleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo.26
İlgili Sanayi Kolunda En Fazla İnsan Çalışan İlçe Sayısı

Sanayi Kolu	1	2	3	4
Gıda	Beyoğlu	Şişli	Fatih	Eminönü
İçki	Beykoz	Şişli	-	-
Tütün	Fatih	Üsküdar	Beyoğlu	-
Mensucat	Zeytinburnu	Eyüp	Bakırköy	Fatih
Giyim	Beyoğlu	Eyüp	Kadıköy	-
Ağaç	Kartal	Eyüp	Bakırköy	-
Mobilya	Eyüp	Beyoğlu	Şişli	-
Kağıt	Fatih	Beyoğlu	Zeytinburnu	-
Matbaa	Eminönü	Beyoğlu	Şişli	-
Deri	Zeytinburnu	-	-	-
Kauçuk	Eyüp	Zeytinburnu	Fatih	-
Kimya	Şişli	Bakırköy	Eminönü	Beşiktaş
Petrol	Üsküdar	Beyoğlu	Fatih	-
Taş, Cam, Toprak	Şişli	Beykoz	Kartal	-
Maden İzabesi	Eyüp	Bakırköy	Kartal	-
Madeni Eşya	Eyüp	Beyoğlu	Eminönü	-
Makine	Kartal	Zeytinburnu	Beyoğlu	-
El Makine	Eyüp	Beyoğlu	Beşiktaş	Kartal
Nakliye Vasıtaları	Beyoğlu	Kartal	Eminönü	Fatih
Diğer	Bakırköy	Eyüp	Eminönü	-
Bilinmeyen	-	-	-	-

*) 1,2,3,4 rakamları altında her sanayi kolunun birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü derecede geliştiği ilçe adları belirtilmiştir.

Kaynak: A.g.e., s. 238.

İlçelerde bazı sanayi kollarının daha çok gelişmiş olmasının sebebi, o ilçenin coğrafi niteliğiyle ve gerekli kaynak kullanımıyla ilgilidir. Bu bağlamda sanayi alanlarının nerede kurulacağı, hangi işkolunun nerede ortam bulup gelişeceği, sanayinin kuruluş yeri kriterlerine göre şekillenmiştir. Bu açıdan genel olarak kuruluş yerini ele alarak, işkolu ve ilçe bazında bu kriterleri inceleyelim.

3.8. Sanayi Kuruluş Yeri Seçimini Etkileyen Faktörler

3.8.1.Kuruluş Yeri Şartları Bakımından İstanbul İmalat Sanayi

Sanayinin kuruluş yerinin saptanmasında muhtelif iş kollarına göre hangi özelliklere haiz olması gerektiği konusunda bazı kriterler mevcuttur.

İstanbul'da büyük sanayi grubuna giren işyerlerinin kuruluş yerlerinin saptanmasında en çok aradıkları koşul pazara yakınlıktır. İkinci önemli kriter, ulaşım imkanları ve ulaşım kolaylığıdır. Diğer kriterler de işçi muhitlerine yakınlık ve elverişli, uygun bina ve arsa olmuştur.¹¹⁴

En az önem verilen kriterler ise atıkların atılabilme olanakları, toprağın özelliği ve amme organlarınca kolaylık gösterilmiş olması olmuştur.

İstanbul'un en gelişmiş dört sanayi kolunda kuruluş yeri seçimini etkileyen ortak faktörler, mamul piyasasına yakınlık ve ulaşım kolaylığıdır. Mamul piyasasına yakınlık faktörü; gıda, içki, mobilya, matbaa ve deri sanayi gibi daha ziyade İstanbul'a ve metropoliten pazarlara hitap eden sanayi kollarında dikkate alınmıştır.¹¹⁵

¹¹⁴ A.g.e., s.180 ; 1984-85 Öğretim Yılı 4.Yarıyılında SP-202 Proje-3 Dersi Kapsamında Yapılan Öğrenci Çalışması, *İstanbul Anakenti Firuzköy-Esenyurt Yerleşme Bütününde Ekonomik-Toplumsal ve Fiziki Çevre Çözümleme Çalışması-1985*, İstanbul: Yıldız Üniversitesi Matbaası, 1986, s.256.

¹¹⁵ Zaim s.182; 1984-85 Öğretim Yılı 4.Yarıyılında SP-202 Proje-3 Dersi Kapsamında Yapılan Öğrenci Çalışması, *İstanbul Anakenti Firuzköy-Esenyurt Yerleşme Bütününde Ekonomik-Toplumsal ve Fiziki Çevre Çözümleme Çalışması-1985*, s.256.

Tablo.27**En Gelişmiş Sanayi Kollarında Kuruluş Yeri Faktörlerinin Önem Derecesi**

	Kuruluş Faktörleri	Mensucat	Gıda	Madeni Eşya	Kimya
1	Mamül piyasasına yakınlık	2.	1.	4.	2.
2	Ulaşım kolaylığı	3.	3.	2.	3.
3	Büyüklik ve fiyat bakımından müsait arsa bulunuşu	6.	8.	3.	5.
4	İşçi muhitlerine yakınlık	1.	7.	1.	4.
5	Müsait bina imkanı ve uygunluğu	4.	2.	5.	1.
6	Bol enerji imkanı	7.	5.	6.	7.
7	Bol su temini imkanı	8.	4.	10.	6.
8	Ham, yardımcı madde ve malzeme temini kolaylığı	10.	6.	8.	8.
9	Sanayi kollarına yakınlık	5.	10.	7.	9.
10	Tamir atölyelerine yakınlık	9.	11.	9.	10.
11	Amme organlarınca kolaylık gösterilmiş olması	11.	12.	11.	11.
12	Diğer sebepler	13.	9.	14.	12.
13	Artıkların atılabilme imkanları	14.	14.	12.	13.
14	Toprağın hususiyeti	12.	13.	13.	14.

Kaynak: Zaim s.182.

Ulaşım sektörüne yakınlık faktörü ise; ağaç, kauçuk, petrol, taş, cam, makine ve nakliye araçları gibi hammadde nakliyatına ihtiyaç duyan, geniş hacimli sanayi kollarında göz önünde bulundurulmuştur.

İşyerine yakınlık faktörü; mensucat, kağıt, der, maden izabesi, madeni eşya ve elektrikli makine sanayisinde birinci derecede önemli kuruluş yeri faktörü olmuştur. Uygun ve elverişli bina bulunması hususu ise tütün, giyim, kimya, maden izabesi ve

elektrikli makine sanayisinde önemlidir. Geniş araziye ihtiyaç duyan cam ve taş sanayisinde ise arsa faktörü birinci derecede önemli olmuştur.¹¹⁶

Yirmiden fazla işçi çalıştıran işyerleri açısından da kuruluş yeri kriterlerinin önem sırası farklılık göstermektedir. İşgücü kaynağına yakınlık, ulaşım faktöründen sonra ikinci derece önem kazanmıştır. Diğer önemli faktörler de hammaddeye yakınlık ve pazar olmuştur.

Kuruluş yeri olarak İstanbul merkezini, Kartal-İzmit arası Asya Bölgesi'ni ve Bakırköy-Çekmece arası Avrupa Bölgesi'ni tercih eden yirmiden fazla işçi çalıştıran büyük işletmelerin aradığı kuruluş şartları aşağıdaki tablodaki gibi olup, ortak olarak üç bölgede de en çok önem verilen koşul karayolu bağlantısı olmuştur.¹¹⁷

Asya ve Avrupa yakarında ortak olarak en önemli kuruluş yeri kriteri, karayolu ulaşım imkanlarıdır. Daha sonra, işçi bulunabilirliği ve hammaddeye yakınlık olmuştur.

Tablo.28

20'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinde tercih edilen sanayi bölgesine göre aranan kuruluş yeri şartlarının önem derecesi

İstanbul'da Genel Ortalama		Asya Yakası Kartal-İzmit bölgesi		Avrupa Yakası Bakırköy-Çekmece bölgesi	
Unsurlar	Tercih nispeti%	Unsurlar	Tercih nispeti%	Unsurlar	Tercih nispeti%
Karayolu	83	Karayolu	88	Karayolu	83
İşçi	71	İşçi	69	İşçi	76
Ham madde	64	Ham madde	69	Ham madde	67
Pazar	58	Pazar	53	Pazar	66
Tamir	44	Tamir	50	Tamir	51
Mücvir sa.	43	Mücvir sa.	45	Mücvir sa.	49
Su Yolu	29	Su Yolu	40	Su Yolu	30
Demiryolu	14	Demiryolu	20	Demiryolu	13

Kaynak: Zaim, s.190.

¹¹⁶A.g.e.,s.183; A.g.e., s.256.

¹¹⁷A.g.e., s.190 ;A.g.e., s.258.

Kuruluş Yeri Faktörleri
İşyerinin bugünkü yerinin seçilişinde evvelce dikkate alınmış olan kuruluş yeri faktörleri

İşkolu	İşyeri adedi	Ammeye organlarına kolaylık gösterilmiş olması	Büyüklik ve fiyat bakımından müsait arsa bulunması	Toprağın hususiyeti	Ulaşım kolaylığı	Bol su temini kolaylığı	Bol enerji imkanı	Bina imkanı ve uzunluğu	Artıkların atılabilmesi	Ham, yardımcı malzeme temini kolaylığı	Mamul piyasasına yakınlık	Civardaki sanayi kollarına yakınlık	Tamir atölyelerine yakınlık	İşçi muhitlerine yakınlık	Diğer sebepler
Toplam	1367	180	695	91	711	471	511	654	128	457	796	392	305	679	152
Gıda	294	32	70	17	147	147	138	179	14	112	220	51	35	87	54
İçki	12	1	4	-	7	7	6	8	1	5	8	2	2	3	3
Tütün	19	3	4	-	10	1	2	12	2	5	2	3	1	8	2
Mensucat	295	35	99	16	158	91	98	122	14	78	182	102	83	187	15
Giyim	27	-	4	-	14	2	8	14	2	10	10	1	4	13	1
Ağaç	23	2	9	1	15	7	12	8	4	7	10	5	6	9	5
Mobilya	9	-	4	-	3	1	4	4	-	6	6	3	3	5	2
Kağıt	21	3	11	2	14	10	8	13	3	11	13	10	8	15	1
Matbaa	77	3	9	1	11	3	5	25	-	12	13	24	8	14	30
Deri	42	25	15	3	26	33	22	16	26	33	35	31	31	35	4
Kauçuk	60	2	37	2	41	25	32	38	3	23	36	18	17	40	1
Kimya	97	12	48	9	53	47	36	64	11	32	53	26	21	50	12
Petrol	6	5	4	-	5	3	2	2	-	3	4	2	2	4	-
Taş, cam	49	4	34	15	34	23	15	15	9	23	30	13	8	23	3
Maden izabesi	14	3	6	1	6	2	4	8	3	4	5	5	2	8	-
Madeni eşya	163	26	84	15	85	31	61	69	18	48	78	56	39	95	7
Makine	25	2	12	1	16	5	12	12	1	7	12	7	5	13	2
Elektrik	34	3	18	2	17	8	12	21	5	9	14	8	8	21	2
makine															
Nakliye vas.	43	14	23	4	26	13	15	18	7	12	9	13	10	16	5
Diğer	50	5	16	1	19	10	16	4	5	15	32	12	12	30	3
Bilinmeyen	7	-	5	1	4	2	3	2	-	2	4	-	-	3	-

Cetvelde yukarıda yazılı kuruluş yeri faktörlerini dikkate alan işyerinin sanayi kolları itibarıyla miktarı gösterilmiştir.
Cetveldeki rakamlar, her faktörü kaç işyerinin dikkate aldığını gösterir.

Gıda, içki ve tütün sanayinde pazara yakınlık ve uygun bina büyük ölçüde yönlendirici faktörler olmuştur. Beyoğlu, Şişli, Fatih, Eminönü, Büyükçekmece ve Kartal'da yoğunlaşmış;

Tekstil ve tekstil ürünleri sanayinde pazar, münakale ve uygun bina faktörleri önem taşımış, Zeytinburnu, Beyoğlu, Eyüp ve Gaziosmanpaşa'da yoğunlaşmış; Deri ve deri ürünleri sanayinde arsa, hammadde ve pazara olan yakınlık önemli rol oynamış, Zeytinburnu, Eminönü ve Tuzla'da yoğunlaşmış;

Ağaç ve mobilya ürünleri sanayinde, pazara ve hammaddeye yakınlık ve münakale faktörü göz önünde bulundurulmuş, Kadıköy, Ümraniye, Kağıthane, Eyüp ve Beyoğlu'nda yoğunlaşmış;

Kağıt ürünleri ve matbaa sanayinde işçi, pazar ve hammaddeye yakınlık faktörleri önemli olmuş, Zeytinburnu, Kağıthane, Eminönü, Fatih ve Çatalca ilçelerinde yoğunlaşmış;

Kimyasal madde, plastik ve kauçuk sanayinde yine hammadde ve pazar faktörü etkili olmuş, Kartal, Pendik, Bayrampaşa, Büyükçekmece ve Tuzla'da yoğunlaşmış; Petrol ve diğer mineral ürün sanayinde münakale kolaylığı, işçi muhiti, su ve hammaddeye yakınlık faktörleri önemli olmuş, Üsküdar, Beyoğlu, Fatih, Gaziosmanpaşa ve Avcılar da yoğunlaşmış;

Metal ve metal ürünleri sanayinde işçi, arsa ve hammaddeye yakınlık faktörleri önem taşımış, Eyüp, Kartal ve Bakırköy'de yoğunlaşmış;

Makine ve teçhizat imalatı ve elektrikli makine sanayinde işçi, münakale kolaylığı ve arsa faktörleri çok önemli olmuş ve Ümraniye, Kartal ve Beyoğlu'nda yoğunlaşmış;

Nakliye vasıtaları sanayinde münakale kolaylığı ve arsa en önemli etkenler olmuş ve Beyoğlu, Kartal, Eminönü ve Tuzla'da yoğunlaşmıştır.¹¹⁸

¹¹⁸ İBB Yayınları. "İstanbul Büyükşehir Alanı Ve Çevresinde; Sanayi Sektörü Gelişim Sürecinin Mekansal Boyutu İle Birlikte İncelenmesi Ve Araştırılması, Bu Sektörün Geleceğe dönük Mekansal Gelişme eğilim Ve potansiyellerinin Belirlenmesi ve Metropoliten Kentin Stratejik Planlanmasına Veri Oluşturacak Sanayi Ağırlıklı Senaryoların Hazırlanması İş'i", s.67,68,69.

Tablo.29

Sanayi Kollarının Çalışanlar Sayısı İtibarıyla En Çok Geliştikleri İlçelerle, Kuruluş Yeri Bakımından En Fazla Dikkate Aldıkları Faktörlerin Derece Sırasıyla Mukayeseli Olarak Gösterimi

	I.DERECEDE		II.DERECEDE		III.DERECEDE		IV.DERECEDE	
	Geliştiği ilçe	Kuruluş Faktörü	Geliştiği ilçe	Kuruluş Faktörü	Geliştiği ilçe	Kuruluş Faktörü	Geliştiği ilçe	Kuruluş Faktörü
Gıda	Beyoğlu	Pazara yakınlık	Şişli	Uygun bina	Fatih	Münakale	Eminönü	Su
İçki	Beykoz	Pazara yakınlık	Şişli	Uygun bina	Fatih	Münakale		Su
Tütün	Fatih	Uygun bina	Üsküdar	Münakale kolaylığı	Beyoğlu	İşçi		Hammade
Mensucat	Zeytinburnu	İşçi muhiti	Eyüp	Pazar	Bakırköy	Münakale	Fatih	Bina
Giyim	Beyoğlu	Uygun bina	Eyüp	Münakale	Kadıköy	İşçi		Pazar
Ağaç	Kartal	Münakale kolaylığı	Eyüp	Bol enerji	Bakırköy	Pazar		Arsa ve işçi
Mobilya	Eyüp	Hammade temini kolaylığı ve pazara yakınlık	Beyoğlu	İşçi muhiti	Şişli	Arsa, enerji ve bina		Münakale, mücavir san. tamir atölye-lerinin yakınlığı
Kağıt	Fatih	İşçi muhiti	Beyoğlu	Münakale	Zeytinburnu	Bina ve Pazar		Arsa, hammade
Matbaa	Eminönü	Pazara yakınlık	Beyoğlu	Diğer sebepler	Şişli	Bina		Mücvir san. kolları
Deri	Zeytinburnu	İşçi muhiti	Beyoğlu	Su ve hammade temin kolaylığı	Şişli	Mücvir san. kolu ve tamir atölye-lerinin yakınlığı		Artıkların atılma kolaylığı, münakale
Kauçuk	Eyüp	Münakale kolaylığı	Zeytinburnu	İşçi	Fatih	Bina		Arsa
Kimya	Şişli	Uygun bina	Bakırköy	Pazar	Eminönü	Münakale	Beşiktaş	İşçi
Petrol	Üsküdar	Münakale kolaylığı, amme org. kolaylık	Beyoğlu	Arsa, Pazar, işçi	Fatih	Su, hammade		Enerji, bina, tamir atölye, mücvir san.
Taş, cam	Şişli	Arsa ve münakale kolaylığı	Beykoz	Pazar	Kartal	Su, hammade ve işçi		Toprağın hususiyeti
Maden izabesi	Eyüp	İşçi muhiti ve uygun bina	Bakırköy	Arsa ve münakale	Kartal	Pazar ve mücvir san.		Enerji, bina
Madeni eşya	Eyüp	İşçi muhiti	Beyoğlu	Münakale	Eminönü	Arsa		Enerji, hammade, pazar
Makine	Kartal	Münakale kolaylığı	Zeytinburnu	İşçi	Beyoğlu	Arsa, enerji, bina		Hammade
Elektrik mak.	Eyüp	İşçi muhiti ve uygun bina	Beyoğlu	Arsa	Beşiktaş	Münakale	Kartal	Pazar
Nakliye vas.	Beyoğlu	Münakale kolaylığı	Kartal	Arsa	Eminönü	Bina	Fatih	İşçi
Diğer	Bakırköy	Pazara yakınlık	Eyüp	İşçi	Eminönü	Münakale		Arsa, enerji

Kaynak: Zaim, s.439.

4. SANAYİDE BEŞERİ FAKTÖRLER

4.1.Nüfus

Bir sosyal birimi teşkil eden insanların toplamına nüfus adı verilirken, nüfusun daima değişen fiziki ve sosyal yapısı demografi terimi ile ifade edilmektedir.¹¹⁹

Nüfus, kaynak üreten ve kaynak tüketen olarak ekonomide iki yönde etkilidir.¹²⁰ Tüm sektörlerde böyle bir birbirine bağıllık durumu söz konusudur. Sanayi sektöründe de üreten kesim, tüketen kesimin ihtiyaçlarını karşılamak için istihsalde bulunurken, tüketen tarafın tüketim faaliyetinde bulunması üreten kesime istihdam sağlamaktadır. Yani bireyler, birbirlerinin yaşamsal unsurları olmuşlardır.

Türkiye, planlı döneme kadar belirli bir nüfus politikası uygulamamış, aşırı nüfus artışı önemsenmemiş, ancak ekonomik gelişmeyi olumsuz etkileyeceği düşüncesinin doğmasıyla hızlı nüfus artışı sorun olarak görülmeye başlanmıştır.¹²¹

4.1.1.İstanbul Nüfus Yapısı

İstanbul, 1560-1730 yılları arasında nüfus bakımından dünyanın en büyük metropolü olmuş¹²², geçmişten günümüze nüfus büyüklüğü açısından Türkiye'nin en büyük ili olma özelliğini muhafaza etmiştir. Nüfus hareketlerinin doğum, ölüm ve göç gibi unsurlarla zaman içinde önemli değişimler göstermesi, Türkiye içinde İstanbul'un payının değişmesine yol açmış, bu değişimler özellikle 1950'lerden sonra sürekli bir artış olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye nüfusu içinde İstanbul'un payı 1927- 1950 arasında %5 civarında iken, 1950-1990 arasında %13'lere yükselmiştir.

Türkiye'nin %0,71'lik bir alanı üzerine kurulmuş olan İstanbul, ülke nüfusunun 1/6'sını barındırmaktadır.¹²³

¹¹⁹ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I (1927-1990)**, İstanbul,1997,s.IX.

¹²⁰ Kepenek ve Yentürk, s.403.

¹²¹ A.g.e., s.404.

¹²² Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", s. 149. Aktaran: Tabakoğlu, İstanbul Ekonomisi, s.67.

¹²³ İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I(1927-1990)**, s.X.

1950’lerde başlayan sanayileşme ve tarımda makineleşme çabaları sonucu kırdan kente göç olgusuyla birlikte, özellikle İstanbul’a gerçekleşen nüfus hareketleri tarihsel süreç içerisinde hızlanarak devam etmiştir.¹²⁴ İstanbul metropolünün Türkiye nüfusundan aldığı pay 1960’da %6,78 iken, 1980’de ise %10,60’a yükselmiştir.

Tablo.30
Yıllara Göre Türkiye ve İstanbul Nüfus Değerleri

Yıllar	Türkiye Nüfusu	İstanbul Nüfusu	İstanbul/Türkiye Oranı (%)
1950	20.947.188	1.166.477	5,57
1960	27.754.820	1.882.092	6,78
1965	31.391.421	2.293.823	7,31
1970	35.605.176	3.019.032	8,48
1975	40.347.279	3.904.588	9,68
1980	44.736.957	4.741.890	10,60

Kaynak: DİE., Genel Nüfus Sayımları.

4.1.2. Bölgesel Nüfus Hareketleri

İstanbul, nüfus itibariyle hem Türkiye hem de Marmara Bölgesinde en yoğun il olmuştur. tarihi boyunca gelişmiş bir kent olma özelliğini hiç kaybetmemiş olan İstanbul, sanayi ve ticaretin merkezi olması ve Türkiye’nin dünyaya açılan kapısı olması sebebiyle her dönemde göç almış ve böylece nüfusu hızla artmıştır.

1970’te İstanbul Türkiye nüfusu içinde %8,50’lik bir paya sahipken, Marmara bölgesi içinde %44,20’lik bir pay edinmiştir. 1980’e gelindiğinde İstanbul’un Türkiye ve Marmara Bölgesindeki payı sırasıyla %10,60 ve %50,30 olarak gerçekleşmiştir.

¹²⁴1/50.000 Ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Alt Bölge Nazım Plan Raporu, s.69.

Tablo.31

İstanbul Nüfusunun Türkiye ve Marmara Bölgesi İçindeki Payı

Yıllar	Türkiye (%)	İstanbul (%)
1970	8,50	44,20
1975	9,70	48,40
1980	10,60	50,30

Kaynak: Kaynak:1/50.000 Ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Alt Bölge Nazım Plan Raporu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Planlama ve İmar Daire Başkanlığı Şehir Planlama Müdürlüğü, İstanbul: Ofset Hazırlık; Belbim A.Ş., 1995,s.70.

1960'dan 1980'e kadar Türkiye genelinde nüfus artış hızı yavaşlamış, Marmara bölgesinde ve Marmara bölgesinin en hızlı nüfus artışının gerçekleştiği İstanbul ilinde ise 1970'e kadar hızlı bir artış, 1970'den 1980'e kadar ki süreçte ise bir düşüş gerçekleşmiş; İstanbul ilinde yıllık nüfus artış hızında 1980 yılında gerçekleşen ani bir düşüşten sonra sürekli bir artış göstermiştir. Bölgedeki en yüksek nüfus artışı 1970 yılında İstanbul'da %5,49'luk bir oranla, en düşük nüfus artışı ise yine 1970'de -0,03'lük oranla Bilecik'te gerçekleşmiştir.

1990'a kadar İstanbul bölgesinde hızla artan nüfus artık farklı bölgelere kaymaya başlamıştır.¹²⁵

Tablo.32

Türkiye- Marmara- İstanbul Nüfus Artış Hızı

Nüfus Artış Hızı (%)			
	1960	1970	1980
Türkiye	2,85	2,52	2,10
Marmara Bölgesi	2,95	3,17	3,14
İstanbul	4,09	5,49	3,89
Bilecik	0.91	-0,03	1,39

Kaynak: DİE, **Ekonomik Ve Sosyal Göstergeler İstanbul**, DİE Yayın No:2104, Ankara: DİE Matbaası, 1998, s. XV.

¹²⁵ Dokuzuncu Kalkınma Planı,Yerleşme-Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT, Ankara, 2007, s.44

Tablo.33

Genel Nüfus Sayımlarına Göre Türkiye’de Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı Ve Nüfus Yoğunluğu

Nüfus Sayım Tarihi	Nüfus	Yıllık nüfus artış hızı ‰ (ort)	İl sayısı	İlçe sayısı	Bucak ve köy sayısı	Nüfus yoğunluğu
28.10.1927	13 648 270	-	63	328	40 600	18
22.10.1950	20 947 188	21.73	63	422	34 252	27
23.10.1960	27 754 820	28.53	67	570	35 441	36
24.10.1965	31 391 421	24.62	67	571	35 638	41
25.10.1970	35 605 176	25.19	67	572	35 995	46
26.10.1975	40 347 719	25.00	67	572	36 115	52
12.10.1980	44 736 957	20.65	67	572	36 155	58
20.10.1985	50 664 458	24.88	67	580	36 031	65
21.10.1990	56 473 035	21.71	73	829	36 233	73
22.10.2000	67 803 927	18.28	81	850	37 366	88

Kaynak: Dokuzuncu Kalkınma Planı, Yerleşme-Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT, Ankara, 2007, s.20.

4.1.2.1. İstanbul’un İlçelerine Göre Nüfus Dağılımı

1923-1950 yılları arasında, sanayide devlet yatırımlarının hakim olduğu dönemde İstanbul’a hemen hiç KİT yatırımı olmamış, 1950’den sonra özel sektör yatırımları, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere yönelmiş, İstanbul’da sanayileşme ile birlikte göçler de artmış, nüfus dağılım yapısı değişmiştir. İstanbul’un, Fatih, Eminönü, Beşiktaş ve Beyoğlu gibi ilçeleri nüfus kaybederken, Bakırköy, Kartal Ümraniye ve Gaziosmanpaşa gibi ilçeler büyümüştür.¹²⁶

İstanbul’da yüzölçümü açısından en geniş alana sahip ilçeler sırasıyla Çatalca,Silivri Şile’dir. En küçük alan ise Eminönü, Şişli,Adalar ve Beşiktaş’tır.

1960 yılındaki Eyüp ilçe sınırları 1965’te değişmiş, 116 m²lik alanı Gaziosmanpaşa ilçesi haine gelmiştir.

¹²⁶ İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I(1927-1990)**, s.XII.

Tablo.34
İlçelerinin Yüzölçümleri (Km²)

	1960	1965	1980
Adalar	10	10	10
Bakırköy	275	275	275
Bayrampaşa	-	-	-
Beşiktaş	11	11	11
Beykoz	430	430	430
Beyoğlu	20	20	20
Eminönü	4	4	4
Eyüp	414	298	298
Fatih	13	13	13
Gaziosmanpaşa	-	116	116
Kadıköy	33	33	33
Kağıthane	-	-	-
Kartal	433	433	433
Küçükçekmece	-	-	-
Pendik	-	-	-
Sarıyer	146	146	146
Şişli	4	4	4
Ümraniye	-	-	-
Üsküdar	186	186	186
Zeytinburnu	12	12	12
Büyükçekmece	-	-	-
Çatalca	1715	1715	1715
Silivri	778	778	778
Şile	736	736	736
Yalova	492	492	492
Toplam	5712	5712	5712

Kaynak: İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I(1927-1990)**,s.67.

İlçelere göre nüfus yoğunlukları tabloda belirtildiği gibidir:

Alan itibariyle en büyük paya sahip olan Çatalca, Silivri ve Şile ilçeleri nüfus yoğunluğu açısından en küçük ilçelerdir. Nüfus yoğunluğu açısından en kalabalık ilçeler sıralamasında Şişli, Eminönü ve Fatih başta gelir.

Tablo.35

İlçelere Göre Nüfus Yoğunlukları

	1960	1965	1970	1975	1980
Adalar	1.983	1.521	1.810	1.317	1.823
Bakırköy	373	613	1.241	2.068	3.209
Bayrampaşa	-	-	-	-	-
Beşiktaş	8.513	9.767	12.925	15.903	17.101
Beykoz	136	157	177	216	267
Beyoğlu	10.821	10.949	11.169	11.527	11.168
Eminönü	33.713	34.462	30.579	30.721	23.331
Eyüp	435	565	800	997	1.112
Fatih	23.123	26.507	32.251	38.779	36.516
G.Osmanpaşa	-	771	1.083	1.387	1.888
Kadıköy	3.980	5.043	7.381	10.987	14.188
Kağıthane	-	-	-	-	-
Kartal	158	226	390	663	956
Küçükçekmece	-	-	-	-	-
Pendik	-	-	-	-	-
Sarıyer	-	-	-	-	-
Şişli	45.350	67.035	89.833	110.143	116.921
Ümraniye	-	-	-	-	-
Üsküdar	601	726	920	1.370	1.969
Zeytinburnu	7.362	8.572	10.043	10.296	10.378
Büyükçekmece	-	-	-	-	-
Çatalca	36	36	40	42	52
Silivri	43	45	48	52	68
Şile	25	25	26	25	28
Yalova	67	75	86	112	154
Toplam	329	401	528	684	830
Türkiye	34	39	44	50	55

Kaynak: İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I(1927-1990)**, s.69.

4.2.Göçler

1965 yılında nüfus itibariyle Türkiye'nin %7'sini oluşturan İstanbul, 1980'e gelindiğinde aldığı göçler neticesinde payını %10'lara çıkarmıştır. Ele alınan dönemler itibariyle en fazla göçü 1970 yılında almış, en az göçü de yine 1970 yılında vermiş, net göç hızı da %207,1 olarak gerçekleşmiştir.

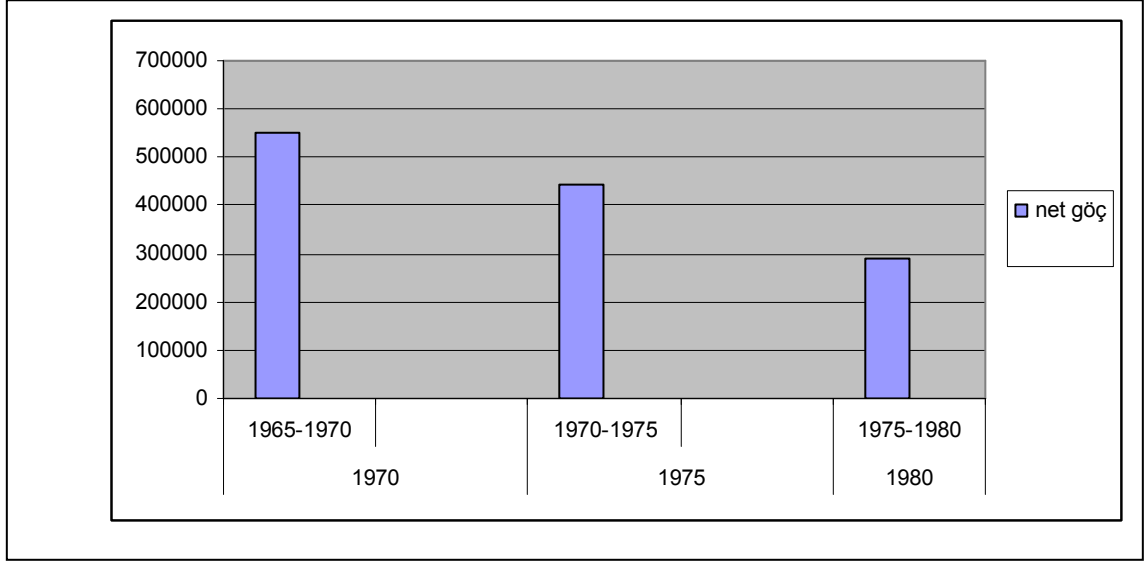
1980 yılında ise önceki yıllara göre daha az göç almış, ve daha fazla göç vermiş, neticede net göç hızı %67,27 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo.36
İller Arası Alınan Ve Verilen Göç

Yıllar		Nüfus	Dönemler	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (%)
1965	TÜR	31391421	-	-	-	-	-
	İST	2293823	-	-	-	-	-
1970	TÜR	35605176	1965-1970	3244724	3244724	0	0
	İST	3019032		714126	163974	550152	207,1
1975	TÜR	40347719	1970-1975	3421025	3421025	0	0
	İST	3904318		683540	242298	441242	127,46
1980	TÜR	44736957	1975-1980	271249	271249	0	0
	İST	4741890		559326	268484	290842	67,27

Kaynak: İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri III, **Nüfus Ve Demografi II(1930-1995)**, s.231.

İktisadi faaliyet konularına göre İstanbul'a göç edenlerin %31'i imalat sanayinde; %20'si toplum ve sosyal hizmetlerde; %16' sı ticaret restoran ve otel işletmeciliğinde ve %13'ü inşaat sektöründedir.

Şekil 5: İstanbul'a Net Göç

Kaynak: İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri III, **Nüfus Ve Demografi II(1930-1995)** ,s.29.

4.3.İstihdam

Türkiye sanayi işgücünün % 27,9'u Marmara Bölgesinde, bunun da % 75'i İstanbul'da çalışmaktadır ve İşgücü içinde sanayi işgücünün payı İstanbul'da % 30, İzmit'te % 36, Adapazarı'nda % 36 ve Bursa'da % 42 oranındayken, 1965'te İstanbul'daki işgücü nispeti % 38'e yükselmiştir.¹²⁷

Sanayi işgücünün şehir ve kırsal arasında dağılışına bakarsak İstanbul vilâyetinde sanayi işgücünün % 94,3'ü 10 binden yukarı nüfuslu merkezlerde toplanmış, bu oran Marmara bölgesinin diğer büyük sanayi şehirlerinden Bursa'da % 81,9, Kocaeli ve Sakarya'da % 58,1 olmuş, Doğu Marmara ortalaması ise % 88,5 olarak gerçekleşmiştir.¹²⁸

1964 yılında Türkiye'de toplam çalışan sayısı 345.564 iken 1980 yılında bu sayı % 130 artarak 795.650 olmuştur. Aynı sürede ise İstanbul'da ki çalışan kişi sayısı artışı

¹²⁷Tabakoğlu , s.28.

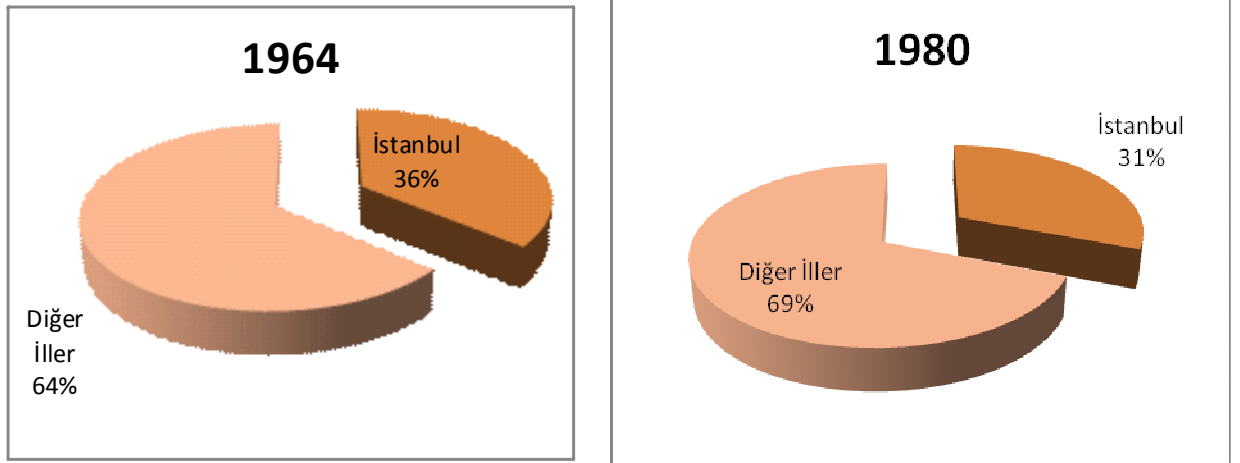
¹²⁸A.g.e., s.29.

daha yavaş olmuştur. 1964 yılında 124.400 olan çalışan sayısı, 1980 yılına geldiğimizde % 97’lik bir artışla 245.225 kişi olmuştur.

1964 ile 1972 yılları arasında yapılan dört yıllık değerlendirmeler de artışların düzenli olduğu görülmektedir. Bu dönemde Türkiye’de ki dört yıllık artışlar yüzde 30’larda iken aynı şekilde İstanbul’da da %31 ve % 34 olarak ölçülmüştür.

1972-1976 arası dönemde de daha yavaş bir artışla Türkiye de % 21, İstanbul da ise %18’lik artışlar kayda geçmiştir.

1976-1980 arası dört yıllık dönem ise İstanbul Sanayinde çalışanlar için büyük düşüş göze çarpmaktadır. Eski dönemlerin aksine 1980 yılında İstanbul’da sanayi gruplarında çalışan sayısı, 1976 yılında saptanan sayıdan %5’lik azalışla 245.225 kişi olarak saptanmıştır. Aynı dönemde Türkiye genelinde bu düşüş gerçekleşmemiş ancak diğer dört yıllık dönemlere oranla %13’lük artışla en az artış bu sürede saptanmıştır.

Şekil 6: Toplam İmalat Sanayindeki İstihdamda İstanbul’un Payı (%)

Kaynak: Ek 1.

Tablo.37
İmalat Sanayinde Sanayi Grupları İtibariyle Çalışanların Yıllık Ortalaması
(1964-1980)

Yıllar			Toplam	Gıda, İçki ve Tütün Sanayi	Dokuma Sanayi	Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi	Kağıt ve Kağıt Ürünleri Sanayi	Kimya, Petrol Sanayi	Taş Ve Toprağa Dayalı Sanayi	Metal Ana Sanayi	Metal Eşya, Makine Ve Teçhizat Sanayi	Diğer İmalat Sanayi
1964	Tür	T	345.564	97.084	110.284	7.329	13.374	24.486	22.268	14.684	51.909	4.086
		D	147.391	54.184	32.849	3.418	7.913	7.338	5.135	11.211	25.343	-
		Ö	198.173	42.900	77.435	3.911	5.461	10.748	17.133	3.473	26.626	4.086
	İst	T	124.400	16.114	43.046	2.501	5.525	14.197	8.828	2.459	27.950	3.780
		D	21.046	6.640	6.281	-	1.953	536	150	199	5.287	-
		Ö	103.354	9.974	36.765	2.501	3.572	13.661	8.678	2.260	22.663	3.780
1968	Tür	T	445.836	115.047	123.946	9.234	15.907	33.098	31.127	27.959	83.612	5.906
		D	184.402	66.085	35.722	4.108	9.022	6.796	8.692	22.308	31.669	-
		Ö	261.434	48.962	88.224	5.126	6.885	26.302	22.435	5.651	51.943	5.906
	İst	T	163.223	19.337	50.174	3.016	7.290	19.752	9.451	3.334	46.049	4.820
		D	23.212	7.335	6.246	-	2.273	605	309	207	6.237	-
		Ö	140.011	12.002	43.928	3.016	5.017	19.147	9.142	3.127	39.812	4.820
1972	Tür	T	581.292	142.672	147.396	15.431	25.248	44.026	41.348	37.295	115.437	12.439
		D	212.375	81.341	34.047	5.076	13.437	10.136	9.848	23.301	35.163	26
		Ö	368.917	61.331	113.349	10.355	11.811	33.890	31.500	13.994	80.274	12.413
	İst	T	219.398	27.930	59.029	3.762	10.625	24.102	14.198	8.393	61.772	9.587
		D	26.480	12.661	4.849	-	2.139	543	292	187	5.809	-
		Ö	192.918	15.269	54.180	3.762	8.486	23.559	13.906	8.206	55.947	9.587
1976	Tür	T	703.428	149.989	166.190	14.458	24.394	69.317	45.723	80.174	149.417	3.766
		D	255.599	88.295	33.956	4.927	12.071	15.943	9.938	54.617	35.852	-
		Ö	447.829	61.694	132.234	9.531	12.323	53.374	35.785	25.557	113.565	3.766
	İst	T	257.481	26.969	77.428	4.408	10.402	32.015	13.391	10.642	79.135	3.091
		D	27.432	10.974	6.006	-	2.473	571	280	210	6.918	-
		Ö	230.049	15.995	71.422	4.408	7.929	31.444	13.211	10.432	72.217	3.091
1980	Tür	T	795.650	188.160	185.807	17.172	28.508	75.553	59.258	74.612	163.452	3.128
		D	287.189	113.819	35.295	5.270	14.663	21.589	11.192	49.549	35.711	-
		Ö	508.461	74.341	150.412	11.902	13.845	53.964	48.065	25.063	127.741	3.128
	İst	T	245.225	28.710	65.333	4.489	10.776	27.729	13.858	11.891	80.461	2.478
		D	30.434	13.167	5.341	-	2.391	688	267	167	8.413	-
		Ö	214.791	15.543	59.992	4.489	8.385	27.041	13.591	11.224	72.048	2.478

T:Toplam, D:Devlet, Ö:Özel.

Kaynak: Ek 1.

*Türkiye ve İstanbul gözetilerek ele alınan 1964-1980 dönemleri arasında verilen bilgilerde devlet sektörü tamamı ile özel sektörün 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri kapsamıştır.

**1976 yılı İstanbul verileri geçici sonuçlardan derlendiğinden bazı hatalı sonuçlar görülebilmektedir.

Türkiye'de küçük sanayi tesislerinin sayısı büyük sanayi tesislerine oranla çok daha fazla olmasına rağmen, 1964 Sanayi ve İşyerleri sayımına göre büyük sanayide çalışanların sayısı 517 bin kişi civarındayken küçük sanayide çalışanların sayısı 138 bin civarındadır.¹²⁹

¹²⁹Türk Ekonomisinin 50 Yılı, s.98.

Çalışanların sayısına göre Türkiye büyük sanayisinde İstanbul'un payın en yüksek olduğu iş kolları, elektrikli makine, giyim ve deri sanayi iken, en düşük olduğu işkolu, ise petrol sanayidir.

1963-1967 yılları arasında petrol sanayinde İstanbul'un payı, çok hızlı artmıştır. Bu dönemde görülen hızlı artışın sebebi, planlı dönemin başında gerçekleştirilen sanayileşme faaliyetlerinin petrol sanayinde de hız kazanmış olmasıdır. 1965 yılında kuruluşu tamamlanan Pektim Petrokimya A.Ş.'nin İzmit Yarımca'daki ilk tesisinin yatırım çalışmalarına 1963'de başlanmasıyla, bu dönemden itibaren gelişimin temelleri atılmıştır.

Tablo.38

Çalışanların Sayısına Göre Türkiye Büyük Sanayinde İstanbul'un Payı

	1963 (%)	1967 (%)
Gıda	19,33	17,50
İçki	48,47	50,62
Tütün	23,55	13,54
Dokuma	31,81	35,35
Giyim	94,78	90,61
Ağaç	24,90	27,63
Mobilya	57,37	57,44
Kağıt	25,62	29,07
Matbaa	65,69	65,32
Deri	85,79	77,96
Kauçuk	80,28	60,72
Kimya	55,09	58,27
Petrol	1,10	17,83
Cam	45,66	32,65
Maden İzabesi	15,22	10,60
Madeni Eşya	49,81	59,30
Makine	59,15	65,19
Elektrikli Makine	96,29	93,71
Taşıt	34,83	40,51
Diğer	90,06	88,55
Toplam	36,05	36,42
Kaynak: DPT, Yayın No.1017, s.307'den aktaran Zaim s.96		

İstanbul imalat sanayinde büyük sanayi grubunda işçilerin cinsiyet itibariyle işkolları arasındaki dağılışı incelendiğinde erkek işçilerin en çok mensucat ve gıda sanayinde faaliyet gösterdiği, kadın işçilerin ise mensucat ve tütün sanayinde faaliyet gösterdiği görülmüştür. Çocuk işçiler de en çok mensucat ve madeni eşya sanayinde faaliyette bulunmuşlardır.

Tablo.39
Büyük Sanayi Grubunda İstanbul İmalat Sanayinde İşçilerin İşkolları Arasında Dağılışı

Erkek işçiler %		Kadın işçiler %		Çocuk ve çırak işçiler %	
Mensucat	24	Mensucat	45.5	Mensucat	36.6
Gıda	10.4	Tütün	21.1	Madeni eşya	10.9
Madeni eşya	9.6	Kimya	8.2	Kağıt	9.4
Taş ve cam	9.5	Gıda	4.9	Gıda	8.6
Kauçuk	6.1	Kauçuk	4.9	Kauçuk	7.7
El makine	5.4	Diğer san. kolu	15.3	Matbaa	4.9
Nakliye	5.1			Kimya	4.9
Giyim	4.4			Diğer san. kolu	17
Tütün	3.8				
Diğer san. kolu	17				

Kaynak: Zaim, s.285.

Sanayi işkollarında işçilerin nitelik itibariyle dağılımı, işkollarının işçilerin nitelikli olmasına ne kadar önem verdiği ve nitelikli işçilerin de hangi işkollarında istihdam edilmek istediği konusuna bilgi vermektedir.

Nitelikli işçi oranını en fazla olduğu işkolları, tütün, matbaa,içki, mobilya ve makine sanayi; yarı nitelikli işçilerin en fazla olduğu işkolları, petrol, elektrik makineleri, mensucat ve cam sanayi; niteliksiz işçilerin yoğun olduğu işkolları, kağıt, ağaç,deri ve maden izabesi sanayi; çırakların en fazla istihdam edildiği işkolları ise kağıt, matbaa ve makine sanayidir.

Tablo.40

**Büyük Sanayi Grubunda Her Sanayi Kolunda İşçilerin Nitelik İtibariyle Dağılışı
Oranı**

Sanayi kolu	Nitelikli işçi Oranı %	Yarı- Nitelikli işçi Oranı %	Niteliksiz işçi Oranı %	Çırak Oranı %	TOPLAM
Gıda	21.0	52.7	22.7	3.6	100
İçki	36.6	29.5	33.5	3.4	100
Tütün	42.4	47.6	9.5	0.5	100
Mensucat	9.7	67.7	21.5	1.1	100
Giyim	8.7	56.4	32.6	2.3	100
Ağaç	13.4	38.8	47.4	0.4	100
Mobilya	35.4	41.0	14.6	9	100
Kağıt	5.1	11.7	61.3	21.9	100
Matbaa	40.0	35.6	12.9	11.5	100
Deri	8.9	47.3	43.7	0.1	100
Kauçuk	14.0	39.0	39.6	7.4	100
Kimya	11.0	54.1	33.1	1.8	100
Petrol	10.5	75.8	13.7	-	100
Cam	10.8	64.9	22.5	1.8	100
Maden izabesi	9.1	48.2	42.0	0.7	100
Madeni eşya	16.0	46.2	30.4	7.4	100
Makine	33.6	40.8	16.1	9.5	100
Elektrik mak.	10.3	70.8	17.0	1.9	100
Nakliye vas.	36.8	31.6	27.0	4.6	100
Diğer	14.3	45.9	39.0	0.8	100
Bilinmeyen	16.3	77.8	4.3	1.6	100
Toplam	17.3	54.7	24.9	3.1	100

Kaynak: Zaim, s.284.

4.4. Ücret

Ücretle çalışanlara yapılan yıllık ödemeler, sosyal sigorta ve emekliliğe işverenin katılımı ve benzeri ödemeler hariç olmak üzere, gelir vergisi, emeklilik, sosyal sigorta ve benzeri keseneklerden önce bordrolarda brüt olarak görülen ve yaptıkları iş mukabili çalışanlara yapılan nakdi ve fazla mesai ödemelerini, prim, ikramiye, tazminat ödeneklerini ve aynı yardımları kapsamaktadır.¹³⁰

1964-1975 yılları arasında imalat sanayindeki yıllık ödemelerin büyük bir kısmı hem ülke genelinde hem de İstanbul'da dokuma sanayinde yapılırken, 1976-1980 arası dönemde ise ülke genelinde gıda, içki ve tütün sanayinde, İstanbul'da ise dokuma sanayinde yapılmıştır.¹³¹

Toplam imalat sanayinde çalışanlara yapılan yıllık ödemelerin ülke içindeki payı zamanla azalma eğilimi göstermiş; ülke içinde İstanbul'un payı 1964'te %40 oranında gerçekleşmişken, 1980'de ise %28 oranında gerçekleşmiştir.¹³²

Türkiye büyük sanayinde ödenen yıllık ücret toplamında İstanbul'un payı incelenirken 1963-1967 arasındaki dönemde işkolları, dokuma, ağaç, mobilya, kağıt, kimya, petrol, madeni eşya, makine ve taşıt sanayinde artış görülmüştür. Oran itibarıyla İstanbul'daki yıllık ücret toplamında en fazla artış, petrol sanayinde görülmüştür. 1963-1967 arasında petrol sanayinde yaklaşık 35 kat artış gerçekleşmiştir.

¹³⁰İstanbul Külliyyatı, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Sanayi, I-II*, s.80.

¹³¹A.g.e., s.90.

¹³²A.g.e., s.91.

Tablo.41**Türkiye Büyük Sanayinde Ödenen Yıllık Ücret Toplamında İstanbul'un Payı**

	1963 (%)	1967 (%)
Gıda	22,56	20,74
İçki	51,61	49,83
Tütün	41,15	19,67
Dokuma	35,62	38,38
Giyim	97,63	95,15
Ağaç	25,22	29,49
Mobilya	68,29	71,97
Kağıt	19,34	23,05
Matbaa	72,63	72,04
Deri	92,12	82,47
Kauçuk	88,88	47,94
Kimya	59,58	62,60
Petrol	0,28	10,01
Cam	53,51	37,35
Maden İzabesi	11,88	9,11
Madeni Eşya	47,30	55,78
Makine	63,32	68,83
Elektrikli Makine	96,16	92,16
Taşıt	41,62	45,17
Diğer	91,68	91,59
Toplam	40,54	39,43

Kaynak: DPT, Yayın No.1017, s.307 Aktaran: Zaim s.97

4.5. Katma Değer

Sanayileşme sürecinin İstanbul üzerindeki en önemli etkisi, kentin 1960 sonrasında Türkiye'nin sanayi üretiminin başlıca merkezi haline gelmesi olmuş, 1950 sanayi sayımına göre Türkiye'deki imalat sanayi işyerlerinin % 20'si İstanbul'dayken, bu oran 1970'lerin sonlarına doğru % 46'ya yükselmiş ve sanayide yaratılan toplam katma değer % 33'ü İstanbul'da sağlanmaya başlamıştır.¹³³

1964- 1980 yılları arasında ülke geneli ve İstanbul'da imalat sanayindeki katma değer önemli bir kısmı gıda, içki ve tütün sanayi, dokuma sanayi, kimya sanayi ve metal eşya, makine ve teçhizat sanayinde gerçekleştirilmiştir.¹³⁴

Türkiye büyük sanayi katma değerinde İstanbul'un payı incelendiğinde 1963 yılında İstanbul imalat sanayine katma değer sağlayan en önemli sektör %97'lik payla giyim sanayidir. 1967'de ise %94'lük payla giyim sanayi, yine en önemli sektördür.

Türkiye büyük sanayi katma değerinde İstanbul'un en küçük payı ise 1963'te %0,28, 1967'de 1,17'lik payla petrol sanayi olmuştur.

¹³³ Tabakoğlu, İstanbul Ekonomisi, s.25.

¹³⁴ İstanbul Külliyyatı, **Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Sanayi, I**, s.182.

Tablo.42
Türkiye Büyük Sanayi Katma Değerinde İstanbul'un Payı

	1963 (%)	1967 (%)
Gıda	19,61	15,61
İçki	74,47	49,13
Tütün	41,53	35,06
Dokuma	36,77	40,50
Giyim	97,48	94,23
Ağaç	23,50	46,07
Mobilya	66,00	76,27
Kağıt	10,48	26,53
Matbaa	80,18	80,78
Deri	89,45	80,74
Kauçuk	85,96	24,15
Kimya	59,81	72,65
Petrol	0,28	1,17
Cam, Çimento,	52,65	20,60
Demir Çelik Maden İzabesi	11,83	9,82
Madeni Eşya	48,68	64,45
Makine	64,53	77,85
Elektrikli Makine	95,54	91,68
Taşıt	47,91	45,19
Diğer	90,54	91,36
Toplam	38,47	33,27

Kaynak: : DPT, Yayın No.1017, s.307 Aktaran: Zaim s.99

4.6.Teknoloji

İkinci dünya Savaşı sonrasındaki uzun dönemli gelişmeler, iktisatçılar tarafından incelenerek, büyümede nelerin etkili olduğu araştırılmıştır.

Simon Kuznets, Robert Solow, Edward Denison gibi iktisatçılar, büyüme sağlayan etmenin emek ve sermaye gibi fiziksel faktörlerden ziyade, önemli derecede verimlilik artışı sağlayan teknolojik gelişmeler olduğunu savunmuşlardır.¹³⁵

*''Bilimsel ve teknik ilerlemenin ön şartı, eğitilmiş bir insan gücü yani beyin gücü havuzunun varlığıdır. Yirminci yüzyılın başında tüm Batılı ülkeler yüksek okuma ve yazma oranına sahiptiler. Buna karşılık dünyanın diğer bölümlerinde okuma yazma oranı çok düşüktü. Gelişmiş ve geri kalmış bölgeler arasındaki büyüyen teknik açığın önemli bir nedeni, eğitim düzeylerinin farklılığıdır.''*¹³⁶

4.7.Sosyal Giderler

1960 yılında 1367 işyerinde kanuni mükellefiyetler dışında işverenler tarafından yapılan sosyal yardımlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo.43
Sosyal yardımlar

1	Yemek, doğum, ölüm yardımları	81.050 TL
2	Evlenme	5.200 TL
3	Hastalık	49.050 TL
4	Giyim	32.700 TL
5	Spor	1.200 TL
6	Diğer muhtelif	11.377.899 TL
7	Türü belirsiz yardımlar	250.476 TL
	Toplam :	11.797.525 TL

Kaynak: Zaim, s.316

¹³⁵ Bülent Işık, . '' Türk imalat sanayinin yapısı ve verimlilik düzey ihracat-verimlilik ilişkisi '' , **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. İstanbul Üniversitesi SBE, 1991, s.44.

¹³⁶ Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul: Acar Matbaacılık, 2003, s.155.

Diğer muhtelif yardımlar ve türü belirsiz yardımlar hariç tutulduğunda sosyal yardımlar içerisinde en fazla payı yemek doğum, ölüm yardımları almıştır. Sosyal yardımlar içerisinde en düşük payı ise spor yardımları almıştır.

İstanbul sanayi işkollarında istihdam edilen işçilere yönelik yapılan mesken yardımlarından en büyük payı gıda sanayi, en düşük payı ise nakliye vasıtaları sanayi çalışanları almışlardır.

Tablo.44
Mesken Yardımı (TL)

Gıda	124.537
Tütün	3.001
Mensucat	10.051
Matbaa	150
Deri	10.000
Kauçuk	2.601
Kimya	18.001
Taş,cam	17.472
Madeni eşya	91.211
Nakliye vasıtları	50
Diğer	1
Toplam	277.075

Kaynak: Zaim, s.316

5.İSTANBUL İMALAT SANAYİİNDE ALT YAPI GİDERLERİ

5.1.İstanbul İmalat Sanayinde Elektrik Enerjisi Sarfıyatı

İstanbul'da elektrik enerjisi ihtiyacı, 1914 yılında Osmanlı döneminde kurulan ve 1983 yılına kadar İstanbul'un enerji ihtiyacını karşılayan Silahtarağa Termik Santrali, 1948 tarihinde Zonguldak'ta işletmeye açılan Çatalağzı Termik Santrali ve 27 Ağustos 1970'de İstanbul'un Avcılar ilçesinde ticari işletmeye açılan Ambarlı Termik Santralinden karşılanmaktadır. İstanbul'a verilen enerjinin %65'i sanayi kesimine aktarılmakta ve 1961 araştırmasına göre, sanayi kesimine aktarılan elektrik enerjisinin %95'i büyük, %5'i küçük sanayide sarf edilmektedir.¹³⁷

İstanbul imalat sanayinde kullanılan enerji miktarı İstanbul Sanayi Odasının araştırmasına göre 1960'da 320 milyon kw.saat iken, 1964'de DİE Sanayi ve İşyerleri sayımına göre 375 milyon kw.saat ve 1968'deki Nazım Plan Bürosunun araştırmasına göre 540 milyon kw.saate çıkmış, 1960'dan 1980'e kadar yaklaşık %80 oranında bir artış sağlanmıştır.¹³⁸

Sanayi işyerlerinde elektrik tüketiminin en fazla gerçekleştiği işkolları giyim, elektrikli makine ve deri sanayidir. En az elektrik tüketimine ihtiyaç duyan işkolları ise kağıt, kimya ve petrol sanayidir.

¹³⁷A.g.e., s.343.

¹³⁸A.g.e., s.345.

Tablo.45**Türkiye Büyük Sanayindeki Elektrik Tüketiminde İstanbul'un Payı**

	1963 (%)	1967 (%)
Gıda	21,18	13,73
İçki	55,81	64,11
Tütün	40,50	23,16
Dokuma	22,65	29,69
Giyim	99,11	94,85
Ağaç	36,95	50,00
Mobilya	52,76	51,70
Kağıt	0,67	1,63
Matbaa	79,74	80,90
Deri	95,16	86,73
Kauçuk	86,33	36,17
Kimya	6,92	6,02
Petrol	0,10	0,52
Cam	32,51	23,45
Maden İzabesi	10,12	10,92
Madeni Eşya	50,56	52,08
Makine	67,30	73,84
Elektrikli Makine	95,52	89,87
Taşıt	25,51	32,80
Diğer	87,95	89,43
Toplam	21,56	21,20

Kaynak: DPT, Yayın No.1017, s.307 Aktaran: Zaim s.98

5.2.İstanbul İmalat Sanayinde Su Sarfıyatı

İstanbul'un su ihtiyacını karşılayabileceği başlıca su kaynakları Avrupa Yakasında Terkos Gölü ve Alibeyköy deresi, Asya yakasında ise Elmalı Bendi ve Ömerli Barajıdır.¹³⁹

Sanayi işkolları bazında yapılan araştırmaya göre, mensucat sanayinin %52,2'lik su kullanma payı ile tüm sanayi işkollarındaki kullanımın yarısından fazlasına sahiptir. Mensucat sanayinin ardından ikinci sırayı ise deri sanayi almaktadır. Su tüketiminin en az gerçekleştiği işkolu ise ağaç sanayidir.

Tablo.46
Sanayi Kollarının Su Kullanma Payı

İşkolu	%
Mensucat	52,2
Deri	16,6
Gıda	6,3
Nakliye Vasıtaları	5,6
Kimya	5,2
Ağaç	2,9
6 İşkolu Toplamı	88,8
Diğer 14 sanayi kolu	11,2
Toplam	100

Kaynak: Zaim, s.339.

İstanbul imalat sanayindeki 2967 işyerinde istihlak edilen su miktarı, aylık ortalama 5.878.093 m³, yıllık ortalama ise 70.537.116 m³ olarak tespit edilmiş, bunun yarısı mensucat sanayinde, %16.6'sı deri sanayinde, kalan kısmı da diğer sanayi kollarında kullanılmıştır.¹⁴⁰

¹³⁹Zaim, s.323.

¹⁴⁰A.g.e.,328.

Tablo.47
1961 yılı İstanbul Sanayinde Aylık Su İstihlaki (m³)

	Büyük sanayi	Küçük sanayi	Toplam Sanayi	%	Aylık müstakbel ihtiyaç m³
Aylık Toplam	5.165.029	713.064	5.878.093	100	12.290.686
Gıda	354.858	14.229	369.087	6.3	360.000
İçki	87.608	2.374	89.982	1.5	90.000
Tütün	12.280	-	12.280	0.2	13.000
Mensucat	3.066.000	5.186	3.070.954	52.2	6.500.263
Giyim	120.050	1.282	121.332	2.2	241.690
Ağaç	169.057	504	169.591	2.9	531.250
Mobilya	2.558	165	2.723	0.07	3.000
Kağıt	35.220	116	35.336	0.6	36.000
Matbaa	20.835	1.933	22.768	0.4	21.000
Deri	309.148	667.175	976.323	16.6	567.200
Kauçuk	55.000	190	55.190	0.9	81.555
Kimya	302.000	4.827	306.827	5.2	3.155.850
Petrol	10.325	-	10.325	0.2	11.000
Taş, cam	86.000	3.784	89.784	1.5	90.000
Maden izabesi	8.130	1.943	10.073	0.2	15.520
Madeni eşya	55.000	2.823	57.823	1	57.068
Makine	3.644	320	3.964	0.05	4.000
Elektrik mak.	110.000	256	110.256	1.9	110.000
Nakliye vas.	323.842	4.985	328.827	5.6	377.830
Diğer	23.211	892	24.103	0.4	24.000
Bilinmeyen	10.263	80	10.343	0.2	420
Yıllık toplam	61.980.348	8.556.768	70.537.116		147.488.232
İşyeri başına yıllık sarfiyat	45.340 m³	5.347 m³	23.773 m³		107.89 m³/yıl
İnsan başına yıllık sarfiyat	584 m³/yıl	764 m³/yıl	600 m³/yıl		

Kaynak: A.g.e., s.328.

İlçelere göre su sarfiyatının önem derecesini gösteren aşağıdaki tabloya göre, Zeytinburnu, Eyüp, Beyoğlu ve Fatih en çok su sarfiyatının yapıldığı ilçelerdir. Büyük imalat sanayindeki su sarfiyatının yarısı Zeytinburnu, %17.9'u Eyüp, %8.2'si Beyoğlu, %7.6'sı Fatih ve %1'i Eminönü'nde kullanılmış; büyük işyerlerinin %21.9'unu bünyesinde bulunduran Eminönü'nde ki su istihlak oranının bu derece küçük olmasının sebebi ise, bu bölgede su sarfiyatı olmayan işletme tiplerinin toplanması olmuştur.¹⁴¹

Tablo.48
Sanayi Su Sarfiyatına Göre İlçelerin Önem Derecesi

1.Zeytinburnu	6.Kartal	11.Beykoz
2.Eyüp	7.Şişli	12.Üsküdar
3.Beyoğlu	8.Beşiktaş	13.Sarıyer
4.Fatih	9.Eminönü	
5.Bakırköy	10.Kadıköy	

Kaynak: A.g.e.,333.

¹⁴¹A.g.e.,333.

SONUÇ

İlk sanayileşme hareketine 1930'larda başlayan ve 1960'larda sanayileşmesini 'planlı kalkınma' modeline dayandıran ve sanayileşme sürecinin ilk aşamasını 1960'larda tamamlayan Türkiye, 1970'lerin sonlarına kadar ithal ikameci sanayileşme politikaları izlemiş, ancak bu yıllarda sınai alanda ciddi krizler yaşanmış ve 1980'lerde sanayileşme politikaları geri plana itilmiştir.¹⁴²

Sanayi devriminin başta batılı ülkeleri etkisi altına alması ve ardından tüm dünyada dönemsel olarak etkilerini göstermesi, üretim tekniğinde ve sistematığında değişiklikleri beraberinde getirmiş; insan gücü ağırlıklı üretim sistemi, yerini makine gücü ağırlıklı üretim sistemine bırakmıştır. Dünyanın gelecekteki yol haritasını çizecek olan Sanayileşme hareketleri, Osmanlı Devleti tarafından çok büyük bir heyecanla karşılanmamış, bu yüzden hızla sanayileşen ülkelerin arkasında kalmış, gelişmiş olan ekonomisi, yeniliklere kolay uyum sağlayamadığı için Batılı devletlerin ekonomilerinin gerisinde kalmıştır.

Sanayileşme, Osmanlı ekonomisinde, kamu ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak gerçekleştirilse dahi, asıl önemi Cumhuriyet Türkiye'sinde anlaşılmış, Cumhuriyet'le birlikte sınai atılımlar da hız kazanmış, özellikle 1960 sonrası dönemde daha çok ehemmiyet verilen bir konu haline gelmiştir.

Bu çalışmada 1960 sonrası sınai atılımlar detaylı bir şekilde incelenmiş, İstanbul Sanayinin Türkiye sanayi içerisindeki yeri ve önemi, sanayiye etkileyen faktörlerle birlikte ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

İstanbul'da gerçekleştirilen tüm sınai üretim faaliyetleri, ilçelerde ki konumlanmaları ve kuruluş yerleri kriterlerinin, beşeri faktörlerle etkileşimleri ele alınarak, işkolları ayrı ayrı incelenmiştir.

1960-1980 arası dönemde gerçekleştirilen sınai atılımlar, ithal ikameci politikaların uygulanmasıyla kalkınmaya yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Gelişme hedefleri 1980'lere kadar gündeme alınmamış, dışa açılım hususunda önemli atılımlar

¹⁴²Kadir Eser, Uğur Eser, Türkiye'de Sanayi Sektörünün Yapısı ve Gelişme Eğilimi: Kamu ve Özel İmalat Sanayi Sektörleri Ayrımında Nicel Bir Çözümleme, Türk Harb-İş Sendikası Yayını , 1995,s.15.

gerçekleştirilmemiştir. Gelişmenin sürükleyici unsuru olabilecek ihracata dönük sanayileşme politikaları ele aldığımız dönemde uygulanmamıştır.

EKLER

Ek.1:

İmalat Sanayiinde Sanayi Grupları İtibariyle İşyeri Sayıları(1950-1982)

Yıllar			Toplam	Gıda,İçki ve Tütün Sanayii	Dokuma Sanayii	Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	Kağıt ve Kağıt Ürünleri Sanayii	Kimya, Petro Sanayii	Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	Metal Ana Sanayii	Metal Eşya, Makine ve Teçhizat Sanayii	Diğer İmalat Sanayii
1950	TÜR	T	2 618	1 023	526	234	92	364	101	50	186	42
		D	103	29	18	11	4	8	4	3	26	-
		Ö	2 515	994	508	223	88	356	97	47	160	42
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1951	TÜR	T	2 747	1 137	564	244	70	375	117	38	166	36
		D	111	40	16	12	4	8	4	5	22	-
		Ö	2 636	1 097	548	232	66	367	113	33	144	36
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1952	TÜR	T	3 026	1 211	616	244	78	419	195	40	185	38
		D	115	40	17	13	4	8	5	5	23	-
		Ö	2 911	1 171	599	231	74	411	190	35	162	38
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1953	TÜR	T	3 504	1 395	694	256	99	501	249	51	216	43
		D	149	55	22	11	7	12	5	9	26	2
		Ö	3 355	1 340	672	245	92	489	244	42	190	41
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1954	TÜR	T	3 850	1 448	796	261	112	535	361	57	223	57
		D	146	47	22	11	9	10	4	8	26	9
		Ö	3 704	1 401	774	250	103	525	357	49	197	48
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1955	TÜR	T	4 262	1 547	954	276	126	561	393	67	278	60
		D	156	55	25	10	6	12	5	9	25	9
		Ö	4 106	1 492	929	266	120	549	388	58	253	51
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1956	TÜR	T	4 610	1 598	971	426	139	611	420	72	308	65
		D	167	65	25	10	6	13	4	9	25	10
		Ö	4 443	1 533	946	416	133	598	416	63	283	55
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1957	TÜR	T	4 632	1 533	991	445	150	643	386	83	334	67
		D	183	70	25	12	8	16	6	9	27	10
		Ö	4 449	1 463	966	433	142	627	380	74	307	57
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1958	TÜR	T	5 121	1 616	1 102	469	164	701	453	99	430	87
		D	195	72	23	12	7	16	13	11	30	11
		Ö	4 926	1 544	1 079	457	157	685	440	88	400	76
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1959	TÜR	T	5 419	1 659	1 174	431	170	796	473	119	491	106
		D	214	77	23	17	7	17	12	11	30	20
		Ö	5 205	1 582	1 151	414	163	779	461	108	461	86
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1960	TÜR	T	5 503	1 868	1 223	424	194	758	404	115	411	106
		D	219	79	23	17	8	17	13	11	30	21
		Ö	5 284	1 789	1 200	407	186	741	391	104	381	85
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1961	TÜR	T	6 864	2 113	1 319	596	256	907	573	176	809	115
		D	226	103	23	17	8	17	15	11	32	-
		Ö	6 638	2 010	1 296	579	248	890	558	165	777	115
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1962	TÜR	T	4 026	990	986	403	114	658	270	94	433	78
		D	231	99	25	18	9	20	17	11	32	-
		Ö	3 795	891	961	385	105	638	253	83	401	78
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1963	TÜR	T	3 012	994	808	134	147	272	137	38	409	73
		D	238	108	24	18	8	20	18	9	33	-
		Ö	2 774	886	784	116	139	252	119	29	376	73
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1964	TÜR	T	3 127	982	786	138	159	298	175	60	434	95
		D	251	111	26	18	11	20	18	9	38	-
		Ö	2 876	871	760	120	148	278	157	51	396	95
	İST	T	1 389	292	342	54	94	170	41	31	280	85
		D	37	13	5	-	6	1	1	1	10	-
		Ö	1 352	279	337	54	88	169	40	30	270	85
1965	TÜR	T	3 243	1 042	783	135	150	299	186	77	472	99
		D	299	134	27	19	11	19	19	13	57	-
		Ö	2 944	908	756	116	139	280	167	64	415	99
	İST	T	1 391	294	333	49	91	166	42	35	293	88
		D	40	13	5	-	6	2	1	1	12	-
		Ö	1 351	281	328	49	85	164	41	34	281	88
1966	TÜR	T	3 267	1 004	809	134	152	296	185	79	513	95
		D	304	133	29	19	14	20	19	13	57	-
		Ö	2 963	871	780	115	138	276	166	66	456	95
	İST	T	1 405	273	348	47	94	168	39	33	323	80
		D	39	13	5	-	6	1	1	1	12	-
		Ö	1 366	260	343	47	88	167	38	32	311	80
1967	TÜR	T	3 328	987	812	134	149	314	193	74	556	109
		D	289	132	28	19	14	17	18	7	54	-
		Ö	3 039	855	784	115	135	297	175	67	502	109
	İST	T	1 446	270	346	44	93	173	40	33	353	94
		D	38	12	5	-	6	1	1	1	12	-
		Ö	1 408	258	341	44	87	172	39	32	341	94
1968	TÜR	T	3 423	962	838	141	155	309	209	85	606	118
		D	296	133	31	19	14	17	20	7	55	-
		Ö	3 127	829	807	122	141	292	189	78	551	118
	İST	T	1 507	257	381	47	96	169	45	38	376	98
		D	37	11	5	-	6	1	1	1	12	-
		Ö	1 470	246	376	47	90	168	44	37	364	98
1969	TÜR	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1970	TÜR	T	4 820	1 264	1 130	258	253	376	318	160	859	202
		D	254	95	30	21	12	15	19	7	55	-
		Ö	4 566	1 169	1 100	237	241	361	299	153	804	202
	İST	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ö	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1971	TÜR	T	4 931	1 329	1 082	276	266	389	304	169	882	234
		D	330	150	33	23	15	18	22	7	62	-
		Ö	4 601	1 179	1 049	253	251	371	282	162	820	234
	İST	T	2 078	305	470	88	163	209	67	83	508	185
		D	40	14	5	-	5	1	1	1	13	-
		Ö	2 038	291	465	88	158	208	66	82	495	185
1972	TÜR	T	5 519	1 378	1 178	305	273	445	355	222	1 087	276
		D	371	156	45	39	18	20	22	7	63	1
		Ö	5 148	1 222	1 133	266	255	425	333	215	1 024	275
	İST	T	2 359	315	506	100	166	237	82	110	628	215
		D	37	13	5	-	5	1	1	1	11	-
		Ö	2 322	302	501	100	161	236	81	109	617	215
1973	TÜR	T	5 812	1 440	1 246	260	290	637	376	286	1 188	89
		D	371	160	45	40	17	21	23	9	56	-
		Ö	5 441	1 280	1 201	220	273	616	353	277	1 132	89
	İST	T	2 416	308	538	62	174	373	86	138	660	77
		D	37	14	5	-	5	1	1	1	10	-
		Ö	2 379	294	533	62	169	372	85	137	650	77
1974	TÜR	T	5 890	1 419	1 219	267	284	660	377	305	1 269	90
		D	389	169	46	41	18	21	25	9	60	-
		Ö	5 501	1 250	1 173	226	266	639	352	296	1 209	90
	İST	T	2 445	308	532	61	164	378	90	135	698	79
		D	38	14	5	-	5	1	1	1	11	-
		Ö	2407	294	527	61	159	377	89	134	687	79
1975	TÜR	T	6 068	1 482	1 243	273	305	707	385	317	1 282	74
		D	392	176	47	40	18	22	24	8	56	1
		Ö	5 676	1 306	1 196	233	287	685	361	309	1 226	73
	İST	T	2 495	299	557	64	171	406	94	151	690	63
		D	35	12	5	-	5	1	1	1	10	-
		Ö	2 460	287	552	64	166	405	93	150	680	63
1976	TÜR	T	6 054	1 367	1 197	233	274	804	379	385	1 338	77
		D	342	164	41	24	17	15	22	11	48	-
		Ö	5 712	1 203	1 156	209	257	789	357	374	1 290	77
	İST	T	2 509	282	572	67	159	417	83	158	706	65
		D	34	12	5	-	5	1	1	1	9	-
		Ö	2 475	270	567	67	154	416	82	157	697	65
1977	TÜR	T	6 522	1 391	1 296	250	297	804	437	375	1 595	77
		D	379	177	47	28	17	19	27	11	53	-
		Ö	6 143	1 214	1 249	222	280	785	410	364	1 542	77
	İST	T	2 035	240	529	57	145	449	88	156	310	61
		D	29	6	5	-	5	1	1	1	10	-
		Ö	2 006	234	524	57	140	448	87	155	300	61

1978	TÜR	T	7 135	1 432	1 436	282	297	854	489	465	1 802	78
		D	382	182	46	28	17	22	28	11	48	-
		Ö	6 753	1 250	1 390	254	280	832	461	454	1 754	78
	İST	T	3 349	289	784	91	202	566	135	237	965	80
		D	36	12	5	-	5	1	1	1	11	-
		Ö	3 313	277	779	91	197	565	134	236	954	80
1979	TÜR	T	7 441	1 474	1 448	276	307	883	512	463	2 001	77
		D	395	200	48	24	18	21	26	11	47	-
		Ö	7 046	1 274	1 400	252	289	862	486	452	1 954	77
	İST	T	3 556	267	790	82	185	614	127	247	1 179	65
		D	33	11	4	-	4	3	1	1	9	-
		Ö	3 523	256	786	82	181	611	126	246	1 170	65
1980	TÜR	T	8 710	1 851	1 688	352	367	1 009	596	492	2 274	81
		D	408	215	45	26	18	26	26	11	41	-
		Ö	8 302	1 636	1 643	326	349	983	570	481	2 233	81
	İST	T	3 919	338	889	109	227	615	137	256	1 286	62
		D	34	10	5	-	5	3	1	1	9	-
		Ö	3 885	328	884	109	222	612	136	255	1 277	62
1981	TÜR	T	9 193	1 994	1 867	329	395	1 070	610	496	2 331	101
		D	412	221	34	27	18	26	28	11	47	-
		Ö	8 781	1 773	1 833	302	377	1 044	582	485	2 284	101
	İST	T	4 324	425	1 039	98	252	675	136	272	1 352	75
		D	37	11	5	-	5	3	2	1	10	-
		Ö	4 287	414	1 034	98	247	672	134	271	1 342	75
1982	TÜR	T	9 456	2 099	1 929	357	384	1 092	614	483	2 402	92
		D	409	220	34	28	17	26	28	11	45	-
		Ö	9 047	1 879	1 895	329	367	1 070	586	472	2 357	92
	İST	T	4 511	462	1 107	104	243	715	142	249	1 418	71
		D	33	11	4	-	5	2	2	1	8	-
		Ö	4 478	451	1 103	104	238	713	140	248	1 410	71

Kaynak: DİE; Sanayi İstatistikleri.

1976-1979 yılları İstanbul verileri geçici sonuçlardan derlendiğinden bazı hatalı sonuçlar görülebilmektedir.

1950-1962 yıllarında 10 ve daha fazla beygircü kullanılan işyerleri ve beygircü kullansın kullanmasın 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri kapsamıştır.

1963-1968 yılları arası ve 1971 yılından itibaren verilen bilgilerde devlet sektörünün tamamı ile özel sektörün 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri kapsamıştır.

1970 yılında, devlet sektörünün tamamı ile özel sektörde 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerleri ile 9 ve daha az kişi çalışan, fakat 50 ve daha fazla beygircü kullanan işyerleri kapsamıştır.

Ek:2**İstanbul İmalat Sanayiinin Tümü İtibariyle İşyerlerinin Kapladığı Saha¹⁴³**

	Büyük sanayi	Küçük sanayi	Toplam m²	İşyeri başına saha m²
Toplam	8.115.508	312.684	8.428.192	2.840,6
Gıda	440.756	32.881	473.637	919
İçki	165.712	2.246	167.958	5.791
Tütün	307.360	8.762	316.122	10.900
Mensucat	3.279.859	23.524	3.303383	6.352
Giyim	97.780	10.260	108.040	350
Ağaç	173.003	21.485	194.488	2.025
Mobilya	8.877	5.276	14.153	294
Kağıt	46.584	5.565	52.149	827
Matbaa	144.946	21.951	166.897	1.703
Deri	57.180	11.276	68.456	417
Kauçuk	126.252	2.360	128.612	1.864
Kimya	534.802	12.214	547.016	3.575
Petrol	76.399	74.986	151.385	25.230
Taş, cam	930.881	11.035	941.916	9.325
Maden izabesi	58.419	24.639	83.058	1.239
Madeni eşya	555.353	5.120	560.473	1.673
Makine	110.396	3.076	113.472	1.773
Elektrik mak.	205.406	15.443	220.849	4.015
Nakliye vas.	573.695	20.493	594.188	6.529
Diğer	197.173	-	197.173	1.368
Bilinmeyen	23.905	-	23.905	-

¹⁴³ Zaim, s.441.

Ek 3:

1935 – 1980 Kaza Nüfus Nispetleri (%)

	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Adalar	2	1.6	1.5	1.4	1.1	1	0.7	0.5	0.6	0.5
Kartal	1.6	1.7	1.7	1.9	2.4	3.3	4.6	6.7	7.6	8.9
Kadıköy	7.5	7.1	7.5	7.7	7.7	7.8	7.8	8.5	8.7	8.7
Üsküdar	7.2	6.8	6.7	6.8	6.5	6.2	6.4	6.1	7	7.9
Beykoz	1.9	2.3	2.3	2.9	2.7	2.5	2.6	2.2	2.6	2.6
Z.burnu	-	-	-	-	2.4	5.1	4.9	4.2	4.4	4.1
Bakırköy	3	3.4	3.5	3.2	4.3	5.3	8	11.6	12.1	13.6
Eminönü	13	13	12	12	11	8	6.5	4.9	4.1	3.2
Fatih	19	19	20	22	21.6	17.8	16.4	14.9	13.2	12.2
Eyüp	2.9	2.9	3.5	3.6	6.2	6.6	7.9	8.1	7.8	7.8
G.O.Paşa	-	-	-	-	-	3.6	4	4.1	4.4	4.4
Beyoğlu	30	30	29	27	15	12.7	10.3	8.1	7.5	6.5
Şişli	-	-	-	-	9.3	10.5	12.7	13.1	12.7	12.2
Beşiktaş	7	7.3	7.2	6.9	6	5	5.1	4.8	5.4	5.4
Sarıyer	2.6	2.6	2.6	2.4	2.4	2.5	2.2	2.2	1.9	1.9

Kaynak: Zaim, s.449.

Ek 4:

**Büyük Sanayi Grubunda Her Sanayi Kolunda İşçilerin Vasıf İtibariyle Dağılışı
Nispeti**

Sanayi kolu	Vasıflı işçi nispeti %	Yarı-vasıflı işçi nispeti %	Vasıfsız işçi nispeti %	Çırak nispeti %	TOPLAM
Gıda	21.0	52.7	22.7	3.6	100
İçki	36.6	29.5	33.5	3.4	“
Tütün	42.4	47.6	9.5	0.5	“
Mensucat	9.7	67.7	21.5	1.1	“
Giyim	8.7	56.4	32.6	2.3	“
Ağaç	13.4	38.8	47.4	0.4	“
Mobilya	35.4	41.0	14.6	9	“
Kağıt	5.1	11.7	61.3	21.9	“
Matbaa	40.0	35.6	12.9	11.5	“
Deri	8.9	47.3	43.7	0.1	“
Kauçuk	14.0	39.0	39.6	7.4	“
Kimya	11.0	54.1	33.1	1.8	“
Petrol	10.5	75.8	13.7	-	“
Cam	10.8	64.9	22.5	1.8	“
Maden izabesi	9.1	48.2	42.0	0.7	“
Madeni eşya	16.0	46.2	30.4	7.4	“
Makine	33.6	40.8	16.1	9.5	“
Elektrik mak.	10.3	70.8	17.0	1.9	“
Nakliye vas.	36.8	31.6	27.0	4.6	“
Diğer	14.3	45.9	39.0	0.8	“
Bilinmeyen	16.3	77.8	4.3	1.6	“
Toplam	17.3	54.7	24.9	3.1	100

Kaynak: Zaim, s.284.

Ek 5:
Şirket Türleri İtibariyle Büyük Sanayi

İş Kolu	İşyeri Adedi	Hususi Şahıs Firması	Hususi Şahıs Ortaklığı	Kollektif Şt.	Komandit Şt.	Limited Şt.	Anonim Şt.	Bilinmeyen
Gıda	294	142	54	31	6	14	8	39
İçki	12	6	1	2				3
Tütün	19	2	1		1		2	13
Mensucat	295	99	10	75	14	32	41	24
Giyim	27	9	4	4	1	5	2	2
Ağaç	23	8	6	1	1	2	1	4
Mobilya	9	2		3		3		1
Kağıt	21	10	2	4	1	2		2
Matbaa	77	31	3	9	2	7	10	15
Deri	42	11	6	17	2	2	1	3
Kauçuk	60	29	7	9		11	4	
Kimya	97	23	2	23	1	22	16	10
Petrol müştakları	6		2		1	1	1	1
Taş toprak, cam	49	23	2	7	1	6	8	2
Maden izabesi	14	5		4	1	2		2
Madeni eşya	163	46	12	31	4	25	18	17
Makine	25	8	2	3		3	3	5
Elektrik makine	34	4	1	4	3	7	8	8
Nakliye vas.	43	8		5		8	14	6
Diğer	50	18	4	10		8	4	6
Bilinmeyen	7		1			1	1	4
Toplam	1367	484	120	242	39	161	142	179
Toplam	1367	604		584				179
Yüzde	100	% 44.2		% 42.7				%13.1

Kaynak: Zaim, sy:434.

Ek 6:

Nüfusun Hane Halkı Sayısı Ve Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü

	TÜRKİYE			İSTANBUL		
			Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü		Toplam Hane Halkı Sayısı	Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü
Yıllar	Toplam Nüfus	Toplam Hane Halkı Sayısı		Toplam Nüfus		
1960	27.754.820	4.885.325	5,68	1.882.092	393.068	4,79
1965	31.391.421	5.536.116	5,67	2.293.823	474.590	4,83
1970	35.605.176	6.261.949	5,69	3.019.032	643.543	4,69
1975	40.347.719	6.982.505	5,78	3.904.588	799.619	4,88
1980	44.736.957	8.522.499	5,25	4.741.890	1.063.886	4,46

Kaynak: İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I(1927-1990)**, s.384.

Ek 7:

Türkiye Ve İstanbul'da Nüfus Ve Hane Halkı Artışları

Yıllar	TÜRKİYE		İSTANBUL	
	Nüfus Artış%	HHS* Artış %	Nüfus Artış%	HHS Artış %
1960	15,33	15,30	22,71	25,86
1965	13,10	13,32	21,88	20,74
1970	13,42	13,11	31,62	35,56
1975	13,32	11,51	29,33	24,29
1980	10,88	22,06	21,44	33,05

Kaynak: İstanbul Külliyyatı Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri I, **Nüfus Ve Demografi I(1927-1990)**, s.384.

*HHS: Hane Halkı Sayısı

KAYNAKÇA

Kitaplar

- 1984-85 Öğretim Yılı 4.Yarıyılında SP-202 Proje-3 Dersi Kapsamında Yapılan Öğrenci Çalışması, *İstanbul Anakenti Firuzköy-Esenyurt Yerleşme Bütününde Ekonomik-Toplumsal ve Fiziki Çevre Çözümleme Çalışması-1985*, İstanbul: Yıldız Üniversitesi Matbaası, 1986.
- Aktan, Reşat. **Türkiye İktisadı**, 3.Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.
- Başol, Koray. **Türkiye Ekonomisi**, 6.baskı, İzmir: Anadolu Matbaası, 1995.
- Belge Murat. **İstanbul’u Gezerken**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Berberoğlu, N.Güneş. ” Eskişehir Organize Sanayi Bölgesinin Şehrin Ekonomisine ve Sanayiine Katkısı“ , **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Anadolu Üniversitesi SBE, 1984.
- Braudel Fernand, **Maddi Medeniyet Ve Kapitalizm**, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991.
- Bütünleşik Kentsel Gelişme Stratejisi (KENTGES) Araştırma Raporu**, Ankara,2010.
- Çavdar, Tefik. ‘Cumhuriyet dönemi Başlarken Türkiye ekonomisinin görünümü ve yapısal kökenleri’, Türkiye ekonomisinin 50.yılı semineri, Bursa: 1973, s108
- DİE, **Ekonomik Ve Sosyal Göstergeler İstanbul**, DİE Yayın No:2104, Ankara: DİE Matbaası, 1998.
- Dinçer, Bülent, Metin Özasan ve Taner Kavasoglu. ”İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”. DPT, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. Yayın No: DPT 2671. <http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/gosterge/2003-05.pdf>.
- DPT, **İllerde Öne Çıkan Sanayi Sektörleri**, DPT Yayın No:2693, Ağustos 2006.
- DPT, **Türkiye’de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1967)**, DPT Yayın:900, Ankara 1969
- DPT, **UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi, Kentleşme Tematik Grubu 1.Raporu**. Kasım 2007.

DPT, **Yerleşme-Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Dokuzuncu Kalkınma Planı, Ankara, 2007.

Ertin, Gaye. ‘Türkiye’de Sanayi’.

<https://www.anadolu.edu.tr/aos/kitap/IOLTP/2291/unite10.pdf>

Eser Kadir, Uğur Eser, **Türkiye’de Sanayi Sektörünün Yapısı ve Gelişme Eğilimi: Kamu ve Özel İmalat Sanayi Sektörleri Ayrımında Nicel Bir Çözümleme**, Türk Harb-İş Sendikası Yayını , 1995.

Güran, Tevfik. **İktisat Tarihi**, İstanbul: Acar Matbaacılık, 2003.

Hobsbawm, Eric. **Sanayi ve İmparatorluk**, 1.baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1987.

<http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal>

<http://www.idosb.org.tr/bolumler.asp?category=115000000>

Işık, Bülent. ‘‘Türk İmalat Sanayinin Yapısı Ve Verimlilik Düzey İhracat-Verimlilik İlişkisi’’ , **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. İstanbul Üniversitesi SBE, 1991.

İBB Yayınları.’’*İstanbul Büyükşehir Alanı Ve Çevresinde; Sanayi Sektörü Gelişim Sürecinin Mekansal Boyutu İle Birlikte İncelenmesi Ve Araştırılması, Bu Sektörün Geleceğe dönük Mekansal Gelişme eğilim Ve potansiyellerinin Belirlenmesi ve Metropolitan Kentin Stratejik Planlanmasına Veri Oluşturacak Sanayi Ağırlıklı Senaryoların Hazırlanması İşi*’’. İstanbul, 2006.

İbicioğlu, Hasan, Himmet Karadal, İdris Doğan Ve M. Turan Çuhadar. ‘‘Organize Sanayi Bölgelerinin Bürokratik Sorunları Ve Yasal Düzenlemeler Üzerine Bir Araştırma’’ . *Selçuk Üniversitesi, SBE*.

http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Hasan%20%C4%B0B%C4%B0C%C4%B0O%C4%9ELU%20-%20Himmet%20KARADAL%20-%20%C4%B0dris%20DO%C4%9EAN%20-%20M.%20Turan%20%C3%87UHADAR/%C4%B0B%C4%B0C%C4%B0O%C4%9ELU,%20HASAN%20VD..pdf (25 Haziran 2012).

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan9.pdf> (20 Temmuz 2010).

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf> (14 Haziran 2010).

İlkin, Akın. **Kalkınma Ve Sanayi Ekonomisi**, 5.baskı, Yön Ajans, 1988.

İstanbul Külliyyatı, **Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Nüfus ve Demografi, I-II**, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İBB, İstanbul, 1997.

- İstanbul Külliyyatı, **Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Sanayi, I-II**, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İBB, İstanbul, 1998.
- Karadayı, Eyüp, **İstanbul'un Sanayi Potansiyeli**, İstanbul Sanayi Odası Neşriyatı:9, 1964.
- Karluk, Rıdvan. **Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Ve Yapısal Değişim, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.**, 3.baskı, İstanbul, 1995.
- Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 16. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- Kocaman, Tuncer. **Türkiye'de İç Göçler Ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)**, DPT, Ankara, 2008.
- Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 27. baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Şahin, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Bursa: Ezgi kitabevi, 2002.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., Hazırlayan Komisyon Başkanı, İstanbul İl Yıllığı, 1973.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi, 8.baskı**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- Tabakoğlu, Ahmet. "İstanbul Ekonomisi", **Basılmamış Ders Notları**.
- Tümertekin, Erol, **İstanbul'da bir Sanayi Bölgesi: Bomonti**, İstanbul: Baha Matbaası, 1967.
- Türk Ekonomisinin 50 Yılı, İstanbul İktisadi Ve Ticari İlimler Akademisi'nin Cumhuriyete 50.yıl Armağanı, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1973.
- Uludağ, İlhan ve Vildan Serin, **Türkiye'de Küçük ve Orta ölçekli İşletmeler**, İTO Yayın No: 1991-25
- Yavuz, Fehmi, **Kentsel Topraklar Ülkemizde ve Başka Ülkelerde**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:452, 1980.
- Yayla, Yıldızhan. **Şehir Planlamasının Başlıca Hukuki Meseleleri Ve İstanbul Örneği**, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1975.
- Yücel, Asuman. **'Büyükşehir Yönetimi, İstanbul İçin Model Ve İç Göçlerin Yönlendirilmesi'** DPT, Ankara, 1994.
- Zaim, Sabahattin. **Bölge ve Şehir planlaması yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri**, İstanbul: Hüsnü tabiat Matbaası, 1971.

Makaleler

- Arslan, Rıfki, ”Büyük İstanbul Bölgesi Sorunlarına Sosyo-Ekonomik Yaklaşım”, **Yapı Dergisi**, Sayı 9,(11/1974).
- Cansever, Turgut, ”Büyük İstanbul Nazım Plan Çalışmaları” , **Yapı Dergisi**, Sayı 9,(11/1974).
- Gedikli, Bahar, “**Türkiye’de ruhsatsız yapılaşma ve imar afları üzerine bir değerlendirme**”. *Planlama Dergisi*, Sayı 2, Ankara: Şehir Plancıları Odası Yayını, 2003.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk, Dünü Ve Bugünü İle Haliç, Ege Yayınları,2003, İstanbul, Yayını İçinde; T.Gül Köksal- H.Hüseyin Kargın, Haliç’teki Endüstri Mirasının Geçmişi Ve Geleceği
- Keleş, Ruşen, ”Kentleşme ve Arazi Kullanma Politikası” ,**Yapı Dergisi**, Sayı 9, (11/1974).
- Oktay, Tarkan.”Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi “, Erol Özvar ve Arif Bilgin (Ed.). **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi** içinde. İstanbul: TDBB, Yayın No: 2,Forart Basımevi, 2008, ss:377-402.
- Özvar, Erol ve Arif Bilgin.”Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine “, Erol Özvar ve Arif Bilgin (Ed.). **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi** içinde. İstanbul: Forart Basımevi, 2008, ss:15-32.